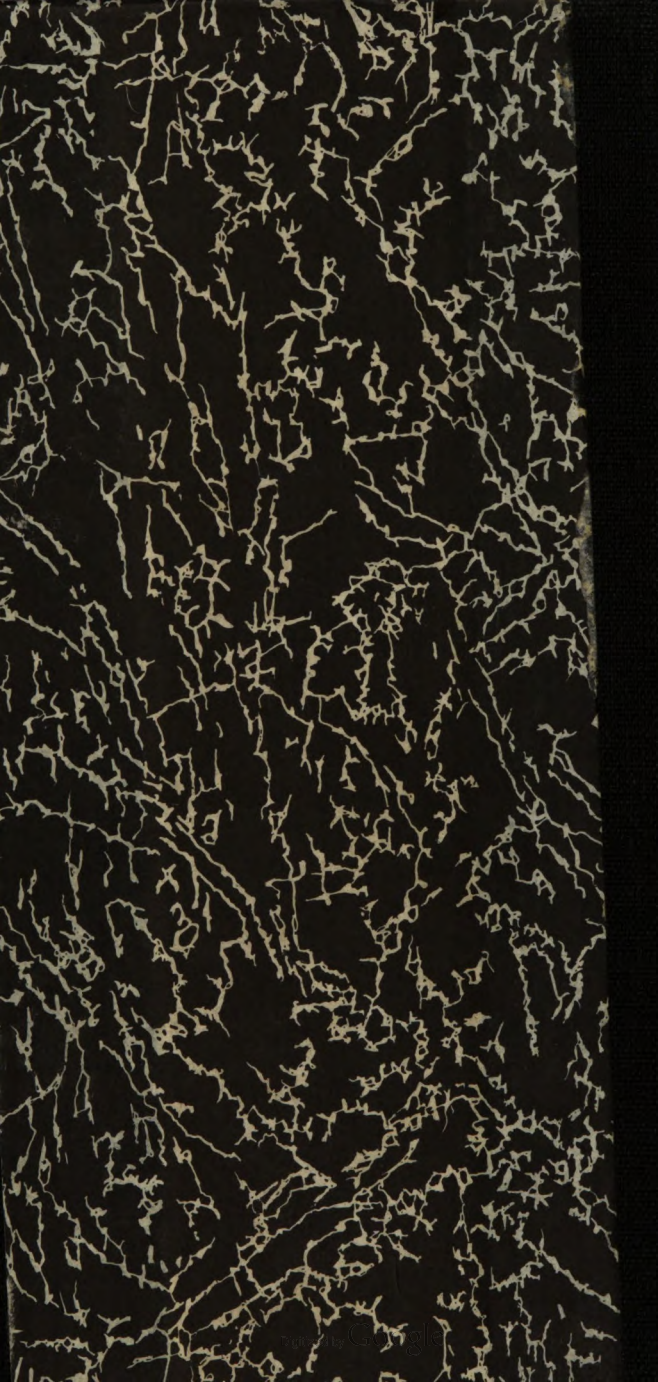

n 20010

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186281849

3186281849

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

968

Русскій
Заграничный Историческій
Архивъ
ПРАГА РЕАЛ.
No. 20610
Ruský
Zahraniční historický

ЛИСТИ

НА

НАДДНІПРЯНСКУ УКРАІНУ

Михайла Драгоманова.

Виданє редакціі „Народа“.

КОЛОМИЯ 1894.
З друкарні Михайла Білоуса.

Digitized by Google

Rh 20610

Digitized by Google

Архивъ
№ 20610
Rusyn

Листи

на Наддніпрянску Україну

Михайла Драгоманова

Видане редакції „Народа“.

КОЛОМИЯ 1894.

З друкарні Михайла Білоуса.

Digitized by Google

Kk 20610

Digitized by Google

SK ČSSR
SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

Листи на Наддніпрянску Україну.

I.

„Листи з Наддніпрянскої України“ д. Вартового. Їх метод. „Сервілізм“, инакше монархізм старших українских писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Капніст, „Исторія Русовъ“, Рилєєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуте на Україні.

В наших „Чудацких думках про українску національну справу“ ми мали пригоду говорити про те, як філософія наівних московских шовіністів (руссанёты як колись їх звали в Росії) прийшлась по серцю й деяким українским патріотам, котрі те ж усвоїли собі манеру рішати всі трудні справа „без німецкої науки — своєю мудростю“, „своимъ умомъ“, „по глазомѣру“, „безъ нѣмецкихъ инструментовъ“ і т. д. Ми показували примір такого „глазомѣру“ в статях д. Баштового про українску національну справу, в „Дѣлѣ“.

Тепер на сторожі тої справи явився новий вояка, — д. Вартовий, котрий написав чи-

Digitized by Google

мало „Листів з Наддніпрянської України“ в газеті „Буковина“. Є богато рацій радіти з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастних заміток, а головне діло зривають ту играшку в кузьмірки, котра було опанувала певні українські кружки „безполітичних культурників“, „неутральників“ у галицких справах і т. и. Д. Вартовий видимо хоче вхопити чорта за роги, то б то оглянути українску національну справу з усіх боків і в усій ѣі, по крайній мірі політичній і соціяльній глибині, так що „Листи“ єго не пройдуть без сліду для вияснінія сеї справи.

На лихо, „глазомѣръ“ причепився і тут! Д. Вартовий сам отверто признаєся, що він „ніякий історик“, — ну, а звісно, що для політики потрібна історія, як для медіціни фізіологія. А до того д. Вартовий видимо поклав собі обходитись в загалі без наукового точного методу, а руководитись тілько „глазомѣромъ“ по своєму зрозумілого етнографічного патріотизму *). Через те Листи д. Вартового можуть послужити примером самого безпардонного субѣктівізму в обсуджуваню справи досить складної і важної.

---

*) Треба завважати, що се влять човник, не стілько самобутний український, скілько украдений у московских самобитників. Так Катков колись писав: „Спрашивають, какой мы партіи? — Русской. Тутъ все сказано“ і т. д. і т. д.

Digitized by Google

Ми говоримо з д. Вартовим в самій „Буковині“ з поводу того, як він вольно від обективної правди виставив наші погляди на літературне житє на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в „Листах“ д. Вартового. Почнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а багато говорить про історію, по крайній мірі української національної самосвідомости.

Д. Вартовий вказує, так рельєфно, як сего доси ніхто не робив, на московсько-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревского, Квітки, Гулака, Стороженка, і пояснює ті заяви недостачою національної української самосвідомости — тим, що „в тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська“. Він назива монархічний настрій думок тих наших писателів — сервілізмом. Ми не згоджуємось на такий термін. Сервілізмом власне можна назвати пошану до якого пана, як до фетіша по его самій істоті, а надто пошану, котра має егоістичні цілі. Тілько ж монархізм, виходящий з певної політичної доктріни, котра все таки, по своєму, має на цілі громадське добро, сервілізмом признати не можна. Уся напр. культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракує чесности й сміливости, монархічна. Нігде стілько не вбивали царів, як там; а китайский філософ Менгдзи навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все таки не показав инше-

го ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного й доброго царя. У нас у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз в римско-византійску добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тілько наукові спомини про грецко-італіянскі республіки, спомини, щасливо сполучені з примірами країн, в котрих задержались зостатки до-монархічного порядку, — як Швейцарія, Нідерлянди та Англія з Шотландією, — виратували Европу від азіацкого політичного ідеалу, тай то навіть у XVIII ст. більша частина західної Европи перейшла через період „освіченого деспотизму" котрого міцні зостатки живуть ще й доси навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія, з Україною, в політичному житю власне проходять европейский XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чеснійших людей. Виводити той монархізм з недостачі національної самосвідомости — є чистою фантазією. У Москалів напр. національна самосвідомість ніколи не потемнялась, а чому ж ми бачимо й у них монархізм? Инший може скаже, що така вже власне національна вдача (душа) Москалів. Так ми вкажемо на те, що й у Москалів були в свій час віча, земскі собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середневічній Західній Европі, були теоретики „народовластія," як кн. Курбский, Голицини, Довгорукі, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійских Фортескью, французких Ко-

Digitized by Google

мінія і т. і.; чистісінькі Москалі брали з своїх царів конституційні записі і в початку XVII ст. і в 1730 р. Москалі в XVII-XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як Французи в XVI-XVII і також виходять з него за помічю науки в XIX ст. як Французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: Либерализмъ и Земство) нагадувати паралель між історією Московщини й Франції, як типічної континентальної держави, і таку хронологічну таблицю: Франція видіється з Каролінгского конгромерату в 843 р. — Володимерщина зо старих князівств у 1243 р. Початок états généraux французких в 1302 р. — перший земский собор у Москві в 1550 р. Остатній збір états généraux в 1614 р. — остатний земский собор у 1698 р. Проба поновити états généraux в 1649-51 — проба конституційної грамоти Ганни Івановни в 1730).

З другого боку сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українских козаків була досить розбуджена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обставини життя навязували їм фактичні республіканскі порядки. Ідеал Богдана Хмельницкого був власне дрібно-шляхецкий монархізм (король з козаками — проти королят-магнатів, теорія, не далека від „за царя противъ бояръ“ Ст. Разина). Згодом більше образовані люде, як Виговский, Немирич (значний шляхтич, соцініанин, перебувший в Підерландах) внесли більше політичного лібе-

Digitized by Google

ралізму в круг старшини Хмельницкого, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обуряла массу поспільства й козацтва, так що масса та тим паче не хотіла знати лібералізму Виговщини і стала за царя. Тим часом міщанство й попівство українске й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало Москалям виразно, що хоче, щоб цар московский взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київскі архиєреі не хотіли присягати цареві, не хотючи переміняти номінальне своє підданство грецким патріархам на реальніще московским, зовсім не перечить сему українскому монархізму українского попівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р. в котрій перед вело Запороже і котра власне підрізала українский автономізм і зачатки лібералізму українского.

З того часу искорки лібералізму можна бачити тілько в грамотах запорожців кінця XVII. ст. а верхом его може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р. умова цілком для того часу утопічна, та до того й емігрантска (про се ми говорили докладно в I. вип. Політичних пісень Українського Народу XVIII. ст) Далі лібералізм проявляєся перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацкої шляхти 1767 р. (требовались між иншим сеймы) а також в шляхецких Наказах депутатам всеросійскої комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західно-европейского парляментарізму через молодих козацких

Digitized by Google

шляхтичів, то, як Скоропадский, побували в Західній Европі. Тілько ж той лібералізм лучився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки, і через те тим наче зостався безплодним. Катерина не дала сеймів, а дала кріпацтво, а потім „дворянскія собранія“ богатшої шляхти, і тим задовольнила нашу „історичну шляхту“.

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже ціля смерти наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-европейскому, ніж на історично-національному ґрунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, появився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати „Оду на Рабство“ В. В. Капніста, в котрій оплакується кріпацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російскою літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто зна сю Оду, то ми з неї приведемо головні уступи:

Пріемлю лиру мной забвенну,
Отру лежащу пыль на ней
. . . . . .
Унылый, томный звукъ пролью
Отъ струнъ, рѣкой омытыхъ слезной
Отчизны моея любезной
Порабощенье восплю!
. . . . . .
Куда ни обращу зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,

Digitized by Google

Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесь *)
. . . . . .
Вездѣ, гдѣ куши, села, грады,
Хранилъ отъ бѣдъ свободы щитъ,
Тамъ тверды зижетъ власть ограды,
И вольность узами тѣснитъ.
Гдѣ благо, счастіе народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно, —
Тамъ рабство ихъ отгонитъ прочь,
Увы, судьбѣ угодно было,
Одно что бъ слово превратило
Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Позаяк тоді по всій Европі „освічений деспотизм“ підрізував зостатки крепацтва й сама Катерина поставила перед „Имп. Вільним Економічним Товариством“ на суд справу увільнения крепаків у Росії, **) то Капніст мав рапію сподівались, що незабаром царица скасує кре-

*) Редакція „Основи“ (1861, Мартъ) згадуючи Оду Капніста з поводу закону про волю крепаків, замітила, що й Шевченко уявляв крепацку Україну вдовою.

**) Див. про се в книгах В. Семевского „Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“ і „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX в.“ Ми дуже рекомендуємо ті книги Галичанам, бо там зібрані факти і про крепаків на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти крепацтва Великорусів і Українців.

Digitized by Google

пацтво на Україні, як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ты.... Царица...
. . . . . .
Дашъ зрѣть намъ то златое время,
Когда спасительной рукой
Веригъ постыдно сложишъ бремя
Съ отчизны моея драгой.
Тогда — о лестно упованье! —
Гдѣ въ первый разъ узрѣлъ я свѣтъ,
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Роздастся шумъ рукоплесканій
И съ щастьемъ вольность процвѣтетъ.

Як звісно, Капністові прийшлось ждати аж до 1861 р. поки знайшовся царь, котрий зніс крепацтво в Росії, але се не вменшує історичної ваги оди его. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро І. увів у число українских полковників „для обрусенія“, сказати б по теперішньому, і котрий, як і его діти, дався в знаки нашим козакам та поспольству. Та на решті европейскі думки XVIII в. пробили собі дорогу до сімьї Капністів і дали нам автора Оди на Рабство і комедії Ябеда“ — предтечі „Ревізора“ Гоголевого. В. В. Капніст власне був звісний в Петербурзі, як великий знавець чужих мов, старих і новоевропейских.

Першим проявом політичного лібералізму українского треба признати „Історію Русовъ“ Псевдо-Конисьского, котра, як тепер можна

Digitized by Google

сказати, вийшла з сімї Полетик (див. Кіевскую Старину 1893, I, 41—76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у звязку з тодішніми конституційними планами Александра I. і его першого міністра Сперанского. Треба завважати, що ще батько автора „Исторіи Русовъ", Гр. Полетика, депутат 1767 р. був один з немногих тодішніх українских козацко-шляхецких лібералів — противників крепацтва). На часть, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільнене крепаків, що велись у европейско-російскій громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Александра I. *) Але внять „Исторія Русовъ"

---

*) З громадским і придвірним лібералізмом тих часів. Галичане можуть познакомитися з книги Пипіна: „Общественное движеніе при Александрѣ I." Звязком між полтавскою шляхтою і ліберальним кружком Александра I, котрий царь звав навіть „Comité du salut public" і котрому признавав за ціль „d' abolir le despotisme en Russie", служив міністр В. П. Кочубей, властитель Диканьки. Вас. Полетика, — котрий певно був автором „Исторіи Русовъ", — був великий політичний патріот „Малороссійскаго Отечества", по своему автономіст, але при тому не сепаратист, і всего менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацкої „Малороссіи" і думав, що конституційна Росія як раз буде те ж саме („Новые русскіе законы, писав він, будутъ то самое, что наши старые

Digitized by Google

написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба звязати европейский лібералізм з історичними традиціями українскими була зроблена навіть не Українцем, а Великорусом, Рилєєвим.

Рилєєв вартий того, що б на нему спинитись довше, як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий попробував зужити в поезіі українских історичних традицій, так і через те, що про него звичайний Галичанин мало що знає.

Кондрат Рилєєв, род. в 1795 р. і повішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві (Сѣверное Общество), котре встроіло

малороссійскіе"). Приятіль В. Полетики, А. Чепа говорить про „Исторію Малороссіи", котру писав Полетика, як про „славную вѣтвь россійской исторіи" і заінтересований більше всего певними „правами" — перш усего, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українскими. Так він каже, що поки „права дворянъ русскихъ были ограничены до 1762 г. (коли шляхта московска мусіла обовязково служити царям) то „малороссійское шляхетство почло за лучшее быть въ оковахъ, чѣмъ согласиться на новые законы. Но когда поступили съ ними по разуму и изданъ указъ Государя Имп. Петра III о вольностяхъ дворянъ (1762) и Высочайшая грамота о дворянствѣ (1787) когда эти двѣ эпохи поровняли русскихъ дворянъ въ преимуществахъ съ малороссійскимъ шляхетствомъ, тогда малороссіяне начали смѣ-

Digitized by Google

повстанє 14 Дек. 1825 р. — був родом Великорус, але ознакомлений з Україною. Батько єго там служив вояком і набув у Кієві дім, котрий зостався власністю К. Рилєєва до єго смерти. Сам К. Рилєєв бував у Кієві, а окрім того проживав чимало в Слобідскій Україні, в Острогожску (де й женився), в Харькові і др., був досить ознакомлений з українскою мовою, знав твори Котляревского і народні пісні, між инчим певно по виданю кн. Цертелева (1819 р.), звісні тоді хроніки малорускі і т. и. В загалі се був чоловік добре по своєму часу образований. По тодішньому звичаю в російскої шляхти, Рилєєв провів частину молодого віку в службі вояцкій і се помогло єго образованю, бо він ходив у походах 1813—1815 р. в Західну Европу, прожив час у Дрездені, де був добре принятий в домі кн. Репніна (тодішнього віце короля Саксонского) про котрого скажемо далі, пітім у Парижі. Перенявшись европейскими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилєєв звернувся до історичних споминів російских, шукаючи в них форм для своїх ідей і спинився любовно й на українских традиціях.

В 1822—1825 р. Рилєєв напечатав ряд

ло вступать въ россійскую службу, скинули татарскія и польскія платья, начали говорить, пѣть и плясать по русски" (К. Ст. l. cit. 54) З сих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів „Малороссійской націи", або „отечества", як вони себе звали і не без рації.

Digitized by Google

поезій під назвою „Думы“, в котрих формально наслідував Нємцевича *Spiewy Historyczne*, але також і українські пісні. В переднім слові до виданя 1825 р. Рилєєв говорить: „Дума — старинное наслѣдіе отъ южныхъ братьевъ нашихъ, наше русское, родное изобрѣтеніе. Поляки заняли ее отъ насъ. Еще до сихъ поръ украинцы поютъ думы о герояхъ своихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палѣѣ, — и самому Мазепѣ приписывается сочиненіе одной изъ нихъ. Сарницкій (Annales Regni Poloniae, t. II, k. 1198) свидѣтельствуетъ, что на Руси пѣлись элегіи въ память двухъ храбрыхъ братьевъ Струсовъ, павшихъ въ 1506 году въ битвѣ съ валахами. „Элегіи сіи, говоритъ онъ, у русскихъ думами называются“.

Для своіх патріотично-ліберальних „думъ“ Рилєєв вибрав сюжети з історіі вільного Новгорода, Московщини, а також південної Руси, старої і козацкої. Першою думою в него стоіть Вадимъ, — новгородець, про котрого літописі вдержали память, як про першого, що повставав проти князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російских національних ліберапів за йіх предка (В XVIII ст. Княжнин написав трагедію „Вадимъ“, котру заборонила цензура). З дум на старо-кіевскі сюжети в Рилєєва для нас важна дума „Ольга при могилѣ Игоря“, де Ольга говорить своєму сину:

Такъ, сынъ мой, Игорь отомщенъ;
Но самъ виновенъ въ смерти онъ, —

і далі оповіданем про смерть Игоря нчвчл си-

Digitized by Google

на не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рилєєв сюжет думи Рогнѣда, до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацко-українських часів Рилєєв написав думу Богданъ Хмельницкій. Тут говориться про битву при Жовтих Водах так:

И вотъ сошлися два народа:
И съ яростью вступили въ бой
Съ тиранствомъ бодрая свобода,
Кипя отвагою младой....
И воцарилася свобода
Съ тѣхъ поръ въ украинскихъ степяхъ
И стала съ счастіемъ народа
Цвѣсть радость въ селахъ и градахъ.

1825 р. Рилєєв видав поему „Войнаровскій" — про Мазепиного племінника, котрий скінчив житє в Якутску. Сам Мазепа виставлений в сій поемі мало симпатичним, та за те Войнаровский змальований щирим ентузіастом вільности, котрий вірить словам Мазепи, що єго повстане проти Петра буде

Борьба свободы съ самовластьемъ.

Войнаровский, росказуючи свою долю історику Міллеру, говорить про те повстанє:

Такъ мы свои разрушивъ цѣпи,
На гласъ свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческихъ степей....

і кінча своє оповіданє словами:

Чтить Брута съ дѣтства я привыкъ;

Digitized by Google

Защитникъ Рима благородный
Душею истинно свободный,
Дѣлами истинно великъ.
. . . . . .
Мнѣ надо жить: еще во мнѣ
Горитъ любовь къ родной странѣ;
Еще, быть можетъ, другъ народа
Спасетъ несчастныхъ земляковъ
И, достояніе отцовъ,
Воскреснетъ прежняя свобода!...

Перед сим фіналом Рилєєв уклада в уста свого героя похвалу єго жінки козачки, що знайшла єго і в Сібіру:

Ея тоски не зрѣлъ москаль;
Она ни разу, и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ вздохомъ, ни слезой.
Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть
И жаръ къ добру души прекрасной,
Въ укоръ судьбинѣ самовластной,
Въ самомъ страданьи сохранить...

Видавши „Войнаровского“, Рилєєв почав писати ще дві поеми з української історії: „Наливайко“ і „Хмельницкій“, але не вспів викінчити їх. З тих поем звісні тілько врывки, з котрих ліпший Исповѣдь Наливайка, котра була напечатана ще за житя автора і переложена двічі на французку мову, а також на італіянску і на голландску. Ми приводимо тут усю ту Исповѣдь.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE 2
Digitized by Google

Не говори, отецъ святой,
Что это грѣхъ! Слова напрасны:
Пусть грѣхъ жестокій, грѣхъ ужасный....
Что бъ Малороссіи родной,
Что бъ только русскому народу
Вновь возвратить его свободу —
Грѣхи татаръ, грѣхи жидовъ,
Отступничество уніатовъ,
Всѣ преступленія сарматовъ
Я на́ душу принять готовъ.
И такъ ужъ не старайся болѣ
Меня страшить. Не убѣждай!
Мнѣ адъ — Украйну зрѣть въ неволѣ,
Ее свободной видѣть — рай!...
Еще отъ самой колыбели
Къ свободѣ страсть зажглась во мнѣ;
Мнѣ мать и сестры пѣсни пѣли
О незабвенной старинѣ.
Тогда, объятый низкимъ страхомъ,
Никто не рабствовалъ предъ ляхомъ;
Никто дней жалкихъ не влачилъ
Подъ игомъ тяжкимъ и безславнымъ;
Козакъ въ союзѣ съ ляхомъ былъ,
Какъ вольный съ вольнымъ, равный съ
[равнымъ. *)
Но все исчезло, какъ призра́къ.
Уже давно узналъ козакъ
Въ своихъ союзникахъ тирановъ.
Жидъ, уніятъ, литвинъ, полякъ —
Какъ стаи кровожадныхъ врановъ,
Терзаютъ безпощадно насъ.

---

*) Порівн. Шевченка „до Бр Залеского".

Digitized by Google

Давно законъ въ Варшавѣ дремлетъ,
Вотще народный слышно гласъ:
Ему никто, никто не внемлетъ.
Къ полякамъ ненависть съ тѣхъ поръ
Во мнѣ кипитъ и кровь бушуетъ.
Угрюмъ, суровъ и дикъ мой взоръ;
Душа безъ вольности тоскуетъ.
Одна мечта и ночь и день
Меня преслѣдуетъ, какъ тѣнь;
Она мнѣ не даетъ покоя
Ни въ тишинѣ степей родныхъ,
Ни въ таборѣ, ни въ вихрѣ боя,
Ни въ часъ мольбы въ церквахъ святыхъ.
„Пора!“ мнѣ шепчетъ голосъ тайный,
„Пора губить враговъ Украйны!“
Извѣстно мнѣ: погибель ждетъ
Того, кто первый возстаетъ
На утѣснителей народа;
Судьба меня ужъ обрекла.
Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю!

Так Великорус ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українского історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все таки рямки українских історичних традіцій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого Росіянина новоевропейска наука і

практика. То були перші проби проповіді новоевропейского лібералізму в формі українских традіцій, — і, звісно, ніхто не скаже, що в Рилєєву говорила українска, а не російска душа, говорючи термінологією д. Вартового. Тим часом думи й поеми Великоруса Рилєєва сіяли не тілько в усій Россіи, з Україною, ліберальні думки, а безспорно й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я памятаю, „Войнаровскій“ і „Исповѣдь Наливайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом.

Інтересно, що й Пушкин у поемі „Полтава“ (1828) так передає недовольство козаків українских урядом Петра I:

Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой,
Тогда бъ въ снѣгахъ чужбины дальной
Не погибали козаки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки.

А далі у Пушкина Мазепа так виклада свої заміри дочці Кочубея:

Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительство Варшавы

Подъ самовластіемъ Москвы.
Но независимой державой
Украйнѣ быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Оттакі то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий на українські історичні спомини в самих Великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих Українців.

Під впливом ліберального европейско-російского настрою в 1823—1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там, серед охвицерів склалось поряд з „Южнымъ Обществомъ“ „Общество Соединенныхъ Славянъ“, котре грало найактівнішу ролю в оружному *pronunciamento* коло Білої Церкви в январі 1826, що б поправити невдачу Петербургскоі проби 14 декабря 1825 р. зроблену „Сѣвернымъ Обществомъ“, де видне місце займав Рилєєв. (Ми говорили про „Общество Соединенныхъ Славянъ“ в переднім слові до „Письма Костомарова къ издателю Колокола“). В сему товаристві майже всі члени були з українскоі дрібнішої шляхти (Горбачевский, Драгоманов і т. и.) та (на жаль нам тепер!) в нему не було ніякої українскої етнографічної свідомости, ні знатя народнього житя. Се мусіло статись між иншим і через те, що українска шляхта ще за козацких часів у XVII ст. почала складатись з елементів ріжнонаціональних: були в ній і Українці, і Поляки, Волохи, Татаре, Серби, навіть Греки і Жи-

Digitized by Google

ди, а потім Москалі. Сей увесь ріжнорідний клас не міг моделюватись по приміру низчого соціально елементу українского і мусів, по силі річей, у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російского. Для українізації єго треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталось, що нові европейскі ідеі демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду українску й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз це в українскій одежі, не на українскій мові, а на російскій. Сталось се, мабуть, переважно через те, що европейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву та через всеросійску армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Европі (Ми в повищому огляді говорили тілько про прояви европейства у звязку з українскими історичними традиціями, пропускаючи всякі инші єго прояви в російскій громаді й літературі в часи Александра I. Дійсно в тому европействі лежить корінь всего поступового в усій Россії і почастно в Україні XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні, або рідко з неї виходив, — як перші українскі писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українского етнографічного почуття, та за те менше могли всвоїти собі европейского лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітним европейством і українским етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й доси. Тілько ж без того европейства, котре нехай ішло, або й доси йде до нас на

чужих мовах, — і український етнографічний патріотізм не міг би й не може набути ваги справді користного для народу нашого напрямку.

Коли сего не знають і не хотять знати такі націонали, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого їм і братись за розмову про сю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної, значить чудним способом переміщувати круги ріжних річей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, то б то проби краєвої і інтернаціональної. — Вже старий теократичний лібералізм напр. виходив з проби народів азіацких над монархією волі свою, замісць котрої деякі народи (як се звісно про Египтян, Фінікіян, Жидів) пробовали ввести в себе теократію, тай то про жидівский (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думав, що в ему видно слід і грецкого впливу. У Греків республіканство було результатом проби монархії і тиранії своєї й азіяцкої. Наш ново европейский лібералізм і демократізм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтескьё, Руссо, К. Маркса также мало виходять з етнографічного національного почуття (душі), як і космографія Коперніка, або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д. І в нас на Україні свідомий

Digitized by Google

лібералізм і демократізм появились тоді, коли до нас дійшла европейска політична наука, в світлі котрої ми стали розуміти й проби нашої краєвої національної практики і історії. Етнографічно-національне почуте (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, щоб думка наша була ясніща, бо слово нація в европейській термінології иноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляєся автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного. Так є патріотізм швейцарский, хоч раси швейцарскої нема; голландский, хоч Голландці етнографічно суть часть дольних Німців; так нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландскі націоналісти говорять по англійскому. І наш автор „Исторіи Русовъ“ був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти.

Під кінець сего листу дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало появилось архівних дослідачів, та на лихо праця їх або безсістемна, або йде по протореній уже дорозі і звертаєся на дрібязки і через те часто власне не дає ніякої дійсної користи, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історії цілі основні точки, напр. історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. — Напр. ми вже мали пригоду в „Народі“ вказувати на те, що в нас нема ні одної праці

Digitized by Google

про козацкі й чорні ради, про зїзди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст. тоді як у Великорусів есть уже докладні роботи про „вѣча“, „земскіе соборы“, „коммиссіи для составленія уложеній“, до чого приклали руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наші дослідачі в сій науці звертають увагу тілько на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори Українців, писані польскою мовою (як напр. в старі часи Шимоновичь, Оржеховскій, Ш. Зіморовичь, автор Roxolanki і др.) або російскою. Досить буде сказати, що в Исторіи литературы русской д. Огоновского нема й слова про „Исторію Русовъ“, без котрої абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури напр. російскої, надибуєш Українців, як Каппіст, Яценко(въ) — видавець ліберального „Духа Журналовъ“ в часи Александра I, реаліст Нарѣжный (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і славянолюбці, починаючи з Каразіна і т. д. Сі люде між иншими запосили певні ідеї і на Україну, — з другого боку і в їх твори заходив український матеріял, а до того може й українскі традиції, українске житє давали їм і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно роскаже, коли не Українці? Тепер прочитаєш де що про таке найбільше в Пипіна...

Digitized by Google

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Їх історичні раціі. Нова постанова україно-турецкої і україно-польскої справи в новіщі часи.

Все що може виходити в громадских справах з етнографічно-національного почуття — се змаганя до національної незалежности. Та й то для того що б воно стало будующим фактором у народному житю, треба, що б і воно осложнилось свідомостю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того напр. Українці в одним місці будуть сваритися з Татарами, в другім з Мадярами, в четвертім з Москалями і т. д. а все таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се по части ми бачимо і в історії і навіть в сучасности нашого народу, в котрім свідомість національної солідарности ще виробляєся дуже важким процесом.

Digitized by Google

(Замітимо, що тут иноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільного з національностю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як напр. залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним, і котрі дають людім нашої нації спосіб познакомитись проміж себе. А перед тим напр. Бантиш, автор „Исторіи Малороссіи“ був не певний, чи справді в Угорщині живуть тіж самі „малороссіяне“; я знав купу досить освічених Полтавців, котрі дивувались, довідавшись, що на Волині живуть тіж самі люде, що й у Полтавщині; Стецкий, автор польских книг про Волинь найсуріозно впевняв мою сестру, що волинский орнамент не може бути однаковим з Полтавским і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, що б звести до купи Русинів-Українців, ніж книги).

Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність, без певної просвіти, не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так в XIX ст. рух в Египті й Судані дав Мегмеда Пашу і Махді, а італіянский Мацціні та Кавура.

Д. Вартовий підступив до таких річей, зачепивши другі хиби старших українских писателів XIX ст. хиби, котрі він зве „шовінізмом і галушковим патріотізмом“ і котрі звязувалися з хибою „сервілізму“ перед московскими царями, — тілько ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почутє (душу), він не міг

Digitized by Google

пояснити й сих фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів XIX ст. включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до Турків, Татар і Поляків, і при тому славлять власне московский уряд за війну з сими народами, хваляться службою наших людей в війску російскому проти сих, а далі й инших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усего, що скрізь на світі власне історичний патріотізм і націоналізм означаєся шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть Великоруси „квасним“) патріотізмом і т. д. і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотізм ставиться під контроль космополітізму (І в Москалів самий вираз „квасний патріотізм“, появився після появу космополітичних, „западническихъ“ думок у 30- 40 рр. XIX ст.) Так значить і тут зовсім не недостача націоналізму українского була причиною сих хиб, правдиво показаних д. Вартовим у старших українских писателів XIX ст. Скорше треба сказати, що сі хиби були ознакою власне початку українскої національної свідомости, котра свідомість нігде не обійшлась без них.

Далі були історичні раціі, чому український вояцкий патріотізм зчепився і з російским царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого митрополіта Іова Борецкого вся українска інтелігенція, в тім числі й козацка, кланялась „царям восточним“ яко своїм заступникам. Мазепа остатніх

Digitized by Google

часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі єго товариші, запорозці-емігранти раз побили трохи не до смерти і хотіли віддати царскому урядові. В XIX ст. друга еміграція запорожска, що осілась після 1775 р. на Дунаю, сама те ж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотізм непремінно історичними „святощами", той мусить признати, що московский царізм є й українска історична святощ і що через те старі українскі писателі, пишучи вірші на честь царізму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рацію для свого часу. Московске царство наробило нам чимало лиха, бо се такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм. Але ж хочби відповідно приказці, що „погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було", — все таки те царство було певною організацією громадских сил, до котроі пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла й наші національні завдачі, з того часу як історія склалась так, що ми самі собі не могли їх виповняти. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все таки богато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він заслугує).

Такими національними завдачами були між инчими: увільнене нашого краю від насильства татарско-турецкого і від підданства поль-

ского. Ніхто, як польска політика в XVI—XVII ст. попхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз из Татаро-Турками був для нас неможливий, бо Татари й Турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусіли діставати рабів, каторжників і яничар (се показано численними фактами в „Историческихъ Пѣсняхъ Малорусскаго Народа“ Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного Моря Україна неможлива, як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутороканскої Русі; ми відбили впять частину їх перед нападом Турків у XV ст. і мусіли так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось сего нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусіло се зробитись під московскими царями (Польща була власне державою Балтійского бассейну і через те байдужою до чорноморскої справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійского й Каспійского бассейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала ві до Чорного Моря. Ось де фатальна причина, чому всеевропейска, а не спеціально українска завдача зруйновати Туреччину XV—XVI ст. виконана була в XVII—XIX ст. державою московскою, а не польскою...) Наш народ се нюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтоватись проти Москви, — і мали на те рацію, — але як тілько Петро I почав воювати з Турцією, що б пробити „вікно в Европу“ на Азовскім та Чорнім морі, запорожці стали вірними его

Digitized by Google

слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив Українців проливати кров свою там. Українцям се було за тяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в „протекції кримскій“, але вся Україна почувала ненормальність такої протекції, і як тілько, після Петра, німецка партія в Петербурзі повернулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулись до Росії і щиро стали служити, що б привернути до неї степи й береги чорноморскі (В І. томі наших Політичних Пісень Українського народу XVIII—XIX ст. показані факти, як тодішня українска інтелігенція раділа з того повороту Українского Марса до Російскої Беллони і осміювала Бунт, то б то Орлика, тим часом, як простий народ упять заспівав, як у часи Хмельницкого й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся дітй,
Витоптала орда кіньми маленькіі діти.
. . . . . .
Ой служив же я, служив пану Католику,
А тепер єму служити не стану до віку.
Ой служив я, служив пану Бусурману,
А тепер служити стану Восточному Царю).

Ся завдача закінчилась аж при Катерині II, і треба ж признати, що не глядючи навіть на руіну Січі 1775 р. і на крепацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для него виготовила старшина козацка),

Digitized by Google

Катерина II. („великий світ — мати“) дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по части крепацтва треба сказати, що набуте до Росії Буджацких, Кримских та Кубанских степів було полекшінєм для крепаків з Гетьманщини й правобічної України, бо крепаки ті могли тікати хоч на панскі „слободи“ в Новоросію, де зрештою й крепацтво було встановлено вже після Катерини і куда крепаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого украінолюбця, котрий любовався іділіею сусідства Татар з січовиками, не глядючи на бійки між „молодцями“ з обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами Татар за „ясирем“, — котрі відбивались у Полтавщині ще в 1739 р. — з Турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому Лимані, без Одесси й Таганрогу і т. и. (Те, що царский уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з Татарами — друге діло. Та чи ж розумніще й гуманніще поступа французкий уряд у Альжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московске царство все таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!

Ся завдача не кінчається на самому березі Чорного Моря між Дністром і Кубанію. Справи европейскі з часів появу Турків у Европі так

Digitized by Google

склались, що хто доторкався до Чорного Моря, той мусить брати на себе всю вагу турецкої справи. В XV ст. Володислав Польский і Литовский мусів ходити під Варну битися з Турками за Сербів, Волохів, Болгар та Грэків. З XVIII ст. се мусіла робити Росія, між иншим не тілько через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецкі християне, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня їй сила, поки звідти можуть приплинути кораблі й порушновати ві порти, поки українским кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середиземне море, а тепер і в Суецку канаву. Ось де рація російско-турецких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для Українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одессу (Кочубей) і Кубань. Війною 1877—78 рр. ся справа не скінчена. Скінчить ся вона тільке тоді, коли султан покине Константинополь, решта его держави в Европі буде поділена між Греками, Болгарами та Сербами і виробиться на місці Турції Балканска Федерація. Ся справа не обійдеся без Росії, то б то значить і без украінскої крови!

Тепер ми, бачучи дурости, котрі наробив російский уряд у Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тільке Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі европейского лібералізму пробою остатніх років. А дідам, або навіть батькам на-

Digitized by Google

шим се не могло бути ясним. То ж і не ремствуймо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, виписуючи епіграфи з апокріфічної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед Українців, написане котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталановитіший український маляр Рєпін. Се все було ділом для свого часу нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про „шовінізм" старших українских писателів взглядом Польщі.

Після всего що сталось між Польщею і Україною в 1568—1654 рр. присяга Богдана Хмельницкого Цареві Восточному була актом не тільки натуральним, але цілком національним тим більше, що его попередила масова еміграція Українців з під Польщі в Московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідська (з теперішнім центром Харьковом). Після того, не глядючи не розмири, в котрих, звісно, багато винен царский уряд, — Українці все таки масою своєю оставались на боці царя Московского, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Палієвщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під прапором Московским, дійсним чи фантастичним (Дивись праці про Палія та Гайдамаччину дд В. Антоновича і Я. Шульгина). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український приняв без усякого жалю за Польщею, Косцюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830—31 рр. польські па-

Digitized by Google

тріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українского своїм станом, котре викликала рекруччина і вбільшене крепацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмара,
Настала ще й синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавский не згодивсь виголосити волю крепакам у Литві й Україні, тоді як прокламація московского генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійсно уряд царский, хоч дуже повагом і не зручно, а став готовитись до скасуваня крепацтва. Народ став ждати того від царя і діждавшись 1861 р. „волі“, став ждати „царского викупу“ землі. Тут вибухло польске повстанє.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстаня: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестяне арештовували управителів-Поляків. Інтелігенція українска в „Основі“ (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстанй рішучо сказали, що не радять єго. Те ж сказала і виділившася з Поляків купка „хлопоманів“ (В. Антонович, Т. Рильский). Царский уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестяне (обовязковий викуп землі з полегкостями для крестян) і в самій Конгресівці дав крестянам землю, побільшивши єї конфіскатою земель манастирских. Інтелігенція українска стала й собі на боці уряду, що стало тим легче, що тоді було в ходу

Digitized by Google

„народовство“, думка „злитись з народом“. На службу уряду, не тілько в Західних губерніях, а і в Конгресівці, пішли старші україполюбці, як Стороженко, котрого треба власне поставити в до-Шевченківску добу, а й середні (Білозерский, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжі київскої, україполюбці, трохи не сепаратисти, поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправданє в тому, що вбільшили крестіянску землю в трьох правобічних губерніях майже на два міліони моргів. Рідко хто передвидів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був щирий демократ Н. Мілютин і зовсім не обруситель) сістема побивания польского клерікалізму й панства повернеся в чисто реакційне „обрусеніе“, за котрим підніметься й панство.

Перед масою громади се почало вияснятись тілько з 1866 р. і цілком вияснилось тілько в остатні 10 років, коли настала отверта „дворянская эра“. В 1863 р. навіть заборона українских популярних книг вважалась самими україноФілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863—66 рр. власне закінчають період україньскої історії, початий Б. Хмельницким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польского на Україні і через те поставили й справу україньско-московску так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тілько могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московского чиновництва, як інтеліґенції укра-

Digitized by Google

інскій зорганізуватись вкупі з народом, підняти українску національну культуру і т. д. Сістема обрусенія і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надіі на царский уряд, показала, що він далі може йти тілько назад, і навіть всі фатальні помилки польского й мадярского панства на Русі австрійскій не зможуть підлити свіжого олію в лампу царского уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863—66, обрусеніе і реакція поставили на нормальний грунт і справу спільности інтересів українских і польских, там, де вона може бути, то б то в справі політичної волі і краєвої автономіі в етнографічних, а не історичних границях, при чому солідарність може бути власне тілько між демократією обох народів.

Так се все вияснилось уже після 1863 р. а раніще не могло бути ясним для маси громади, а не тілько для виключно дальноглядних осіб. Звідси виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взглядно Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скілько небудь освічених україполюбців, а надто писателів, і тоді було не багато. (Максимович напр. при своєму монархізмі, свояв власне і в своіх віршах 1863 р. (Цар дав народу волю, а Ляхи бунтують і т. д.) на програмі козаків Б. Хмельницкого: „мавте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостанеться". Здаєся в діяльности Стороженка було чимало несимпатичного, та ще се треба пояснити фактично; в усякім разі і Стороженко служив для аграрних інтересів крестян).

Digitized by Google

Так то виходить справа, коли на неї подивитись з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховною тенденцією етнографічного патріотизму. В с я к о м у ч а с у — с в о я з а в д а ч а! В свій час виповнили свою завдачу на Україні і европейско-російска культура в лиці Кантіста, автора „Исторіи Русовъ“ і самого Москаля Рилєєва, і етнографічне українство Котляревского, Гулака, Стороженка і т. и. навіть з їх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як пояснює нам д. Вартовий часи пізніщі в історії українского руху.

Digitized by Google

III.

Звідки почався лібералізм і демократізм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури украінскої. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазіі д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Украінців з Поляками.

Нормальну украінску національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий виводить тілько від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш его образованих словянских братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясня сю чудненьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був „геній; — а геній завсегда йде своім шляхом і розрубує плутанину“ і т. д.

Отже тепер уже нігде не ма погляду на геніїв, як на истоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від Фей. Історія виявила, що геніі завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всего й самого себе, — як той

Digitized by Google

штукар, про котрого говориться в одній комедії, що він, мовляв „изъ кулака всей публикѣ букеты жертвовалъ“. На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де що все таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєєва, „Исторія Русовъ“, „Общество Соединенныхъ Славянъ“, „Полтава“ Пушкина — проявились перед Шевченком. Їх Шевченко не міг не знати, а вплив „Исторіи Русовъ“ ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр „Сенатскихъ Вѣдомостей“, де був напечатаний досить повно процес т. зв. „декабристів“, між котрими судились і „соединенные Славяне“. Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанєм „Гайдамак“. До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавскими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів виросла і „Исторія Русовъ“, котра досить була між ними розширена й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкин, похваливший ві досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописях. Німець Kohl, проживший доволі в Диканьці, говорить в своїй дуже інтересній книзі „Reise in Kleinrussland“ про велику пошану, яку мають полтавскі ліберальні пани до одної рукописної історії України, і говорить очевидно про „Исторію Русовъ“. Звичайно пани — знакомі й навіть приятелі Шев-

Digitized by Google

ченка виставляються, як „мочеморди“, по образу Закревского, або каррікатурно, по образу П. Скоропадского (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про котрого Шевченко писав: „у свиті ходить між панами, і пє горілку з мужиками, та вольнодумствує в шинку“. Але були між тими панами й ліпші, як напр. Де Бальмен, Капністи, Репніни й т. и. *). Я сам, у свій хлопячий вік, у 50-ті роки, на-

---

*) Про Н. Репніна час би вже було публіковати більше звісток, котрі між иншим пояснили б, через що сей важний генерал за Александра I, віцекороль Саксонії в 1814—15 рр. а потім Малоросійский Генерал-Губернатор, став немилим Николаю I і мусів сидіти на селі, в Яготині, полтавскої губернії, де приймав і Шевченка. Між иншим Репніна очевидно винуватено і в україно-козакофільстві, бо він радив задержати кадри „малороссійскихъ козаковъ“, котрих набрано в часи турецкої війни 1828-29 рр. і котрих Николай I звелів, чогось перелякавшись, поселити на Кавказскій лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Репнін сказав знамениту для свого часу народолюбну промову, офіціально відкриваючи в 1818 р. дворянскі збори в Полтаві і Чернигові. Ось витяг з сеї промови: „вы не будете взыскивать все, что можетъ дать вашъ крестьянинъ доходу, а то, что можете отъ него требовать, не уменьшая его благосостоянія; напротивъ вы изыщете способы увеличить оное;

Digitized by Google

дибавсь напр. на сліди впливу Капністів, — ліберальів і аболіціоністів, — із кружка котрих в перший раз здобув і „Сон“ і „Кавказ“ Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні їм пани лівобережні були старші й освіченіші, ніж Шевченко. Та й між „мочемордами“ були люде, котрі їздили за границю, читали европейскі ліберальні книги й газети і навіть сам П. Скоропадский, щоб „вільнодумствовати в шин-

---

вы пожертвуете для сего изъ доходовъ вашихъ, вы устроите училища для малолѣтнихъ, больницы для недугующихъ; вы улучшите хижины крестьянъ вашихъ; вы снабдите неимущихъ скотомъ и плугами для воздѣлыванія земли; вы займетесь нравственностью подвластныхъ вамъ и отвлечете ихъ отъ порока (пьянства) столь межъ простолюдинами здѣсь обыкновеннаго, и не будете на немъ основывать дохода своего. Но сіи пощеченія ваши да не будутъ подвержены кратковременности жизни человѣческой.. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обезпечить ихъ благосостояніе и на грядущія времена, опредѣливъ обязанности ихъ“ (А. Галаховъ — Исторія русской словесности, 2 изд. т. II, 155).

Ся промова була напечатана брошурою, а потім перепечатана в „Духѣ Журналовъ“ Яценкова (1818, пр. 20).

Інтересно було б знати, за що був висланий на Кавказ і Де Бальмен, котрого памяти Шевченко посвятив свій „Кавказ“, і т. д. і т. д.

Digitized by Google

ку", мусів же щось знати, або хоч чути вільнодумного (Шевченко ставить ему головно в вину те, що він „перебира дівчаток". Пригадаймо, що й пани й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. те ж були „ласі до солодкого", як каже Запорожець цариці в Гоголя, а все таки „аристократическими ручками выкормили львенка революціи", як каже Герцен). *)

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч се був дуже ховзький елемент, бо скілько мужиків, пройшовши в пани, забували своє му-

*) Звісно, що Шевченка привіз у перше до кн. Репніна Олексей Вас. Каніст, син автора „Оды на рабство". Той Каніст, вкупі з родичем своїм, Ил. Петр. Кашістом, звісні були серед полтавских панів своєю освітою і „англоманією" і записками про еманціпацію крестян. Я сам, у хлопячі часи свої, перед еманціпацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і ріжночинців (попів, лікарів і т. и.). В обох Каністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших писателів европейских XVIII—XIX ст. В селі одного з Каністів був навіть він, котрий виговорював у французкій книзі всі букви, але прекрасно знав ліберальну літературу французку XVIII ст. Син его означався лібералізмом серед харьківских студентів 1857—1859 рр.

Digitized by Google

жицтво (На сором природи людскої, до самих остатніх часів, свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків).*) Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з суммн всіх сих елементів, а не з одніі геніальности, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий, і котрі дійсно ставлять Шевченка, як епохальну прояву в історіі громадскої думки на Україні.

Тілько ж даремне д. Вартовий підкладає Шевченку усі свої думки, котрі появились в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко напр. ще не мав думки непремінно виробляти окрему літературу українску, бо він писав свої повісти по московскому, також писав навіть свій „Дневникъ", сценерій до „Стодолі" і т. и. Видимо, Шевченко вибірав собі мову, в кождому разі для него лекшу і відповідніщу, а не думав непремінно виробляти осібну, самостоячу, літературу й мову, як деякі пізніщі українолюбці. Учнять історику треба розличати часи!

---

*) Виступи проти крепацтва не були в часи Шевченка новиною і в російскій поезіі. Так Пушкин ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію „Деревня". Власне коло 1840 р. коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства і навіть в урядових кругах знов підялись розмови про волю крепаків, затихші було після 1825 р. — Див. книгу В. Семевского.

Digitized by Google

Вже зо сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем, з другого, не така велика ріжниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мов би то Костомаров і Куліш понизили національну самосвідомість українску, підняту так високо Шевченком. Д. Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про простий народ і для него, згоджуючись навіть на літературу „для домашняго обихода“. Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він списав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українску літературу в книзі Гербеля „Поэзія Славянъ“ і в „Вѣстникѣ Европы“, звісно, є певна доля оппортунізму („Москаля одурити!“), але в єго бажаню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на „простий народ“, писали про него і для него — багато щирости й багато вірного. Костомаров писав таке ще в „Основі“, закликаючи земляків до писаня і виданя популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить сю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход річей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія українскої літератури „для домашнього обиходу“, а „всероссейская вялость“. Тілько ж думка витворити лі-

Digitized by Google

тературу для простого народу і про него, котра б змалювала нам всі боки життя мільонів і давала б тим мільонам всесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!) може збудити ентузіазм у народолюбців, не так млявих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний грунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б ві від схоластики, котрою часто хибує новіша, як иноді кажуть і в українских кружках, „українофільська, а не українска література".

Що до того, що Костомаров списав томи по московску, то як его за те покарати Українцеві, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показуєся не так то байдужим до „російскої інтелігенції"). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по українскому, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по українскому. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, як би 15—20 томів праць Костомарова зостались „мишам на сніданє", або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й здалека подібного науковим

Digitized by Google

творам Костомарова, і все, що появила українська історіографія розумного на українській мові в остатні часи, були переклади частини творів Костомарова ж, иноді не дуже зручні і котрі в додаток не дуже то росходяться і без припадкових меценатів не могли б печататись. (В Галичині ті переклади росходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають орігінали, не стануть читати перекладів. Видавець, д. Ол. Барвінский мусів прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польских історичних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі єго в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійских Русинів. Д. Вартовий виявля, що Костомаров був не такий то вже відрублик української національности, як напр. галицкі народовці, а в добрій мірі „общероссъ", як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то „Правда" завдавала мені злостну брехню, бо їй непремінно хотілось виставити „батька Костомарова" в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть тітло „батька", і д. Вартовому, певно, ні один галицкий народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні споритися з ними. Для мене досить того, що б у Австрійскій Русі точно їх знали, і се може вменшити там дуже великий запал

партійности. Ні один сурьозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг для українства. Нехай же „народовці“ не так то поспішаються з анахтемами на тих, хто, подібно Костомарову, не ділить усіх їх думок про відносини України до Московщини, а з другого боку нехай же й австрійські „общеруси“ зроблять хоч $^1/_{10}$ долю для українства того, що зробив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійских Русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моіх заміток про Костомарова. Д. Вартовий каже, буцім то я закидав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тілько вказував на незовсім достойний, а до того і незручний оппортунізм Костомарова („примирить съ нами правительство“, як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на єго відсталість в соціальних і релігійних справах, котра між иичим довела єго до того, що він писав про те, як можна українским евангелієм та проповідю „викорінити штунду“ і т. н.

Д. Вартовий навіть і не попробував показати, в чім я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з иншого боку. Я, видимо, маю недолю чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс мій єму не подобався, або може яка небудь „дама, пріятная во всѣхъ отношеніяхъ“ донесла єму, що я вбачаю „несовершенства“ в єго прекрасних очах. Я мушу довести до ві-

Digitized by Google

домости д. Вартового, що я єго очей ніколи не бачив і готовий вірити в йіх „совершенства“, аби тільке вспокоіти єго й примусити говорити про ріжні спорні між нами громадскі й літературні справи, як слід поважним людім, а не як Гоголівскі героі.

Я вже в „Буковині“ сказав дещо про те, як вільно препарував моі літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російским сільским жандармам, „урядникамъ“, в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторску дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як напр. „Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових“. Що се за коефіціент? Громадскі справи не алгебра. Д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж якій Перерепенко (внук Гоголевого), а в иншому ділі Перерепенко може мати більше раціі, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоспитанности и сектярскої завзятости, котра в остатні роки досить себе проявля в певних українских кружках і котрої треба позбутись, инакше адепти єі будуть бити самі себе по лобам своіми полемічними канчуками.

Ми муснмо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарову в сервілізмі, не через те, що б для нас було інтересно поправляти полемічні фантазіі автора, а через те,

Digitized by Google

що се нам дасть пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного діллетантства.

Д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що „даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова“, бо погляди Драгоманова однакові з Костомарівськими, що обоє ми думаємо „обмоскалити“ наш народ, тілько я ще радикальніщий у тому, то б то виходжу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тілько „обмоскалити“ Українців, але при чому тут сервілізм?? Але ж се термін з кругу політичного, то б то „зовсім з другої опери“! Ми напр. показали в „Чудацких Думках“, як французкий Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франції, але ж досі люде бачили в членів Конвента всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Конвентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусіли ж сказати д. Вартовому і Гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому „обрусительству“, хоч би воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тілько матиме право пеняти свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намо-

Digitized by Google

вити земство Миргородське заложити в себе український університет (єсть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там своєю прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів єго слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеся від нас д. Вартовому?

Д Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний москвофільством „Исторіи Возсоединенія Руси", проща єі ради того, що д. Куліш написав у „Крашанці Русинам та Полякам" про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти спільного ворога, Москаля, та за те, що д. Куліш переклав на українску мову „Новий Завіт", Шекспіра і т. п. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша, по части через те, що сами де в чому згоджуємось з замітками д. Вартового про „Исторію Возсоединенія Руси", по части через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко; а суть наших думок про се ми сказали в „Чудацких Думках". Ми вкажемо тілько, що д. Куліш, як видно з недавнього єго листу до редакції „Народа", не такий то вже український „відрубник", як показуєся д. Вартовому, бо він не тілько багато писав і пише по московскому (так пише він усі свої наукові праці, також само, як і Костомаров) а ще вважа і Москалів за „Русів" — за „Новорусів", вважаючи Українців „Старорусами". А про спілку Українців з Поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими Поляками? — а в тім то й уся сила.

Digitized by Google

Коли з польскими панами, або в загалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же росказав у листі до редакції „Народа“, і з тої проби виявилось, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицкими народовцями в недавню нову еру. Коли ж Українці мусять увійти в спілку з польским народом, що живе в Польщі етнографічній, то се друге діло, — та й тоді треба б точніще виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тілько ворога, на Сході, чи ще й другого, на Заході. Далі хто власне ворог Полякам на Сході, чи уряд московский, чи й увесь народ, а також, чи можуть Поляки й Українці побороти уряд московский без помочі самого народу московского? Тілько ясні відповіді на сі питання дають плоть і кров справі про спільність Українців з Поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканиною, або навіть взаємною містіфікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить сих питань, а через те й нам не ма рації говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім де инде.

Digitized by Google

IV.

„Спантеличане“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й моі. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й моі „спантеличили“ земляків, затемнили національну свідомість Українців і здержали зріст українства, між инчим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі дискусія живить думку людску, а в нас вона затемнює! Такі скарги тілько показують нетерпимість і значить необразованність певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного беллетриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не схоче писати! На заклик до чесної дискусії справи, ми вміємо тілько мовчати, або кричати: зрада!

Digitized by Google

Нарешті єретичі погляди Костомарова і т. и. зовсім не спинили ніколісінько а ніколісінько. По моїм поглядам, вложеним в статях „Література росіїска, велико-руска, українска й галицка“, українским писателям радилась певна сістема праці: „з низу в гору“ (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для простонародньої літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати, по моїм планам: напр. Старицкий почав перекладати Сербські пісні, Гамлета *). Я сам передав у Галичину переклади Руданского, радив перекласти всего Гомера, Антігону Софокла, твори Данта, Вільгельма Теля й Орлеанску Дівчину Шіллера і т. д. По части се й сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я й не думав про яку регламентацію) і навіть Костомаровских рад ніхто не слухавсь: Ол. Пчілка перекладала високі твори, писала романи з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по українскому; те ж робили Конисьский, Нечуй, Чайченко і т. и. Сам Куліш переклав Дон Жуана Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж Гамлет, Отелло і др. подібні твори Шекспіра... Словом,

*) Я думав і думаю, що, з маленькою зміною фраз, великі псіхологічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло — можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницкий і Заньковецка не попробували грати напр. Гамлета в перекладі Старицкого.

Digitized by Google

хто хотів працювати чи з низу в гору, чи з гори в низ, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і далі упадок української літератури, в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між нічим викладав і я, а від чогось нічого: від необразованности, а далі реакційности, котра прикривалась націоналізмом, на манір галицких народовців і по части під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси обективної науки, а в беллетристиці цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українска наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українска етнографія видала величезну збірку Матеріалів Чубінского (при котрих, замічу, сам Чубінский з Михальчуком виголошували до того вже „москвофільскі“ думки, що я сам мусів полемізувати з ними в „Вѣстникѣ Европы“), Чумацкі пісні Рудченка, Історичні пісні укр. народу Антоновича й моі, мій звод українских казок і легенд, Думи Вересая, Буковинско-рускі пісні (здобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Київского географічного товариства і т. п. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українска пішла назад,

Digitized by Google

а не в перед, після тих усіх видань, навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видання 70-тих років могли служити для українскої самосвідомости й знатя мови народньої, без котрого не можлива жива національна література.

По части поезіі 70-ті роки дали повне видане Шевченка. Про праці перекладу европейских поетів я вже сказав.

По части беллетристики в 70-ті роки явився роман Білика й Мирного „Хіба ревуть воли“, котрий „азъ худый“ видав у Женеві. Се безспорно найліпше з того, що появила українска беллетристика. Роман узятий з житя простонароднього, — в нему нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він, своїм соціальнопсіхологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицких народовців проти всего „женевского“ довели до того, що він заборонений в Австріі, хоч там нема й слова нецензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російскою перед законом Юзефовичівским. Відповідно соціальному напрямку українства під конець 70-тих років, і Нечуй, після своєї проби написати „високий“ роман український („Хмари“), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!) написав соціальні романи з житя народного: „Кайдашева сімя“, „Бурлачка“, „Микола Джеря“, — безспорно, в купі з „Двома Московками“, найліпші его твори („Микола Джеря“ напечатаний в 1883 р. але цифр наших

Digitized by Google

70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що параллельно робляться проби внести в популярну літературу европейскі поступові ідеї — збудити в народі розуміне політичних і соціальних справ, біжучої політики, котра доторка й народ (брошури „Про козаків, татар та турків“, „Запорожці“, віденьскі й женевскі соціалістичні брошури). Робляться також проби видавати утілітарні популярні брошури, на скілько пуска їіх російска цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українских, Українці російскі вступають у тісніщі звязки з австрійскими, проходять в Буковину й Угорску Русь, де раніще не не було ноги україполюбця, закладаються українскі бібліотеки в Відні (при „Січі“), в Чернівцях (при „Союзі“), заносяться численні книги українскі в Угорску Русь, де їіх доти ніхто не бачив. (В своіх „Австро-руських Споминах“ я росказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привіз в Угорску Русь, навіть видання галицкої „Просвіти!“ Потім ще кілько моіх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українску справу виноситься перед европейску публіку, де справа та ставиться в звязку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статі про Україну в журналах італіанских, французких, англійских, іспанских, — переклади на сербске, поль-

Digitized by Google

ске, — статі Українців (Драгоманова, Подолінского, Павлика), далі чужинців, по матеріалам, даним Українцями (Рамбо, Рольстона, Морфіл-ля, Ан. Леруа Больё і др.), при чому сі вчені чужинці замітили напр. і те, як у київских виданях збираються до купи „disiecta membra української національности (Вираз Рамбо).

А націонал, д. Вартовий сего всего не заміпив! Він побачив тілько „спантеличане“ в усій досить складній і сістематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшлось згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не pro domo sua, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українских кружках над космополітичним науково-соціальним напрямком. Сталось се зовсім параллельно зросту московского „самобытничества“, а на решті й Петербургского Побѣдоносництва і по части під їх косим уливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне „культурництво“, подібне до Юзовского антіліберального „народничества“, а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицким народовцям і самому еп. Нелешу навіть у корреспонденціях у російскі ліберальні журнали, а на решті завершилось усе поновленою „Правдою“ (з поновленою Духинщиною) і „новою ерою“ в загалі.

Погляньмо, як сі нові вітри вплили на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені з

Digitized by Google

України писано, що б не видавати навіть матеріалів народніх у „Політичних піснях укр. народу XVIII—XIX ст., ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України (Звісно, я не послухав такої мудрої ради і тільки через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українского матеріалу в 80-ті рр. а також і те, що женевске видане Шевченка примусило і львівских народовців видати нарешті повного Кобзаря, хоч по страшенно дорогій ціні, не доступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні по части етнографії, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледви в останні часи, переважно під упливом европейского порівнячого методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали,— почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харьківської школи (Потебня, — котрий зрештою він з тиха стару лінію німецко-російської науки 60-х років, — Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.) Треба ще спомянути з подякою д. Янчука, котрий власне належить до кружка ученых у Москві, при чому дає притулок новіщим українским етнографічним працям у московскому „Этнографическомъ Обозрѣніи“.

Ми скажемо дальше про заслуги для науки про Україну „Кіевской Старины“, але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах ма-

Digitized by Google

теріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в кіевскому виданю найріжнобарвні. До того в „Кіевской Старинѣ“ працюють не самі Українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляє ся новими мотівами, а переспівує Шевченка, тай то переважно его козакофільство й формальний націоналізм. В беллетристиці „простий народ“ відходить на задній план, писателі беруться за романи з „вищого“ життя, при чому сам Мирний пада до „Перемудрив“, а Нечуй до „Опеньків“, написавши окрім того темноту „Над Чорним Морем“ і водевільну нісенітницю в „Навіженій“. Про незручний само-донос „Горовенка“, з дивним переплутанєм дзвонів з усяких церков, котрі чув автор, та не розібрав, з відки вони, та про Незлобинські проби „патріотичної беллетристики“ (читай: особистих пасквілів!) у „Правді“ нічого й говорити. Один Чайченко, уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати оппозіція, почав ратувати славу української літератури, тай то своїми повістями з простонароднього життя, а не своїми „високими“ романами, а ще менше своїми популярними брошурами ad usum Delphinorum зо львівских народовців.

По части перекладів творів европейских поетів, в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в „Буковині“ старались показати, що з тої праці варті тілько переклади Куліша, а потім Одіссеї, решта-ж майже даремна за-

Digitized by Google

трата сил через незручність та літературну необразованність перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно „простонародна“. По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-тих років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже не рівна й анахроністична: есть там і сентіментальність і жарт Котляревского й Квітки, есть трохи псевдокласична „високопарність“ трагедій Костомарова, есть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної манери до сучасної європейської. Та і в загалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже то сильна; вона бере більше виконанем на сцені пильними й талантовими акторами, для котрих дає все таки ефектні рямки. Спасибі й за се!

Так то виявлюється стан нашої науки й белетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них обєктивно, а не пролетіти над ними „съ ловкостію почти военнаго человѣка“, як д. Вартовий, роздаючи удари на право й поклони на ліво, по субєктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стілько патріотизму, щоб знаходити смаку в „своїй мудрости“, котра виливається в творах наших писателів 80-х років, я

Digitized by Google

пригадую собі Пушкина. О, скілько здорового пюху було в сего дійсного основателя національної російскої літератури, коли він боронив від сучасних ёму патріотів ту російску публіку, котра воліла читати журнали французкі, ніж якого небудь „Благонамѣреннаго“! Скілько справжнього патріотизму видно напр. в отсих на вид галлофільских словах „Альбома Онѣгина“:

Сокровища родного слова, —
Замѣтятъ важные умы, —
Для лепетанія чужого
Пренебрегли безумно мы.
Мы любимъ музъ чужихъ игрушки,
Чужихъ нарѣчій погремушки,
А не читаемъ книгъ своихъ. —
Да гдѣ жъ онѣ? давайте ихъ!
Конечно, сѣверные звуки
Ласкаютъ мой привычный слухъ;
Ихъ любитъ мой славянскій духъ;
Ихъ музыкой сердечны муки
Усыплены; но дорожитъ
Однимъ ль звукамъ пѣтъ?
И гдѣ жъ мы первыя познанья
И мысли первыя нашли,
Гдѣ повѣряемъ испытанья,
Гдѣ узнаемъ судьбы земли?
Не въ переводахъ одичалыхъ,
Не въ сочиненьяхъ запоздалыхъ,
Гдѣ русскій умъ и русскій духъ
Зады твердитъ и лжетъ за двухъ.
. . . . . .
Поэты наши переводятъ

Digitized by Google

Или молчатъ; *) одинъ журналъ
Исполненъ приторныхъ похвалъ,
Тотъ — брани плоской; всѣ наводятъ
Зѣвоту скуки, чуть не сонъ:
Хорошъ россійскій Геликонъ!

Думаю, що по крайній мірі молоді Галичане не пожалкують на мене за сю довгеньку виписку, бо вона як раз підходить і до львівского Гелікону!

---

*) На лихо, про $^9/_{10}$ наших поетів тепер можна сказати, що вони „переводять“ незручно, або що вони, на горе наше, не мовчать!

Digitized by Google

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новоерці-угодовці"? Програма д. Вартового. Наші виводи.

З такою ж безцеремонною субєктивностю д. Вартовий виставля й теперішній стан і працю ріжних українских кружків. Він поділив їйх на три групи: 1) українофіли, 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві народовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закида боязкість, — гріх, котрий перш усего залежить від певного настрою індівідуально-псіхологічного, а не від напрямку теоретичного, і окрім того досить розширений в Росії серед усіх громадских елементів, окрім т. зв. нігілістів. В усякім разі ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдонімом, говорити про той гріх не личить.

Чим властиве недовольний д. Вартовий в основах напрямку українофілів — не дуже ясно. Він закида їйм формальний націоналізм без

Digitized by Google

народолюбства, каже, навіть буцім то вони не признають українскої літератури для народу, а признають ві тілько для самої інтелігенції; каже далі, що вони працюють мало, тай то не на вкраінскій мові, що вони задержують деякі праці. В сих закидах есть кілько правди, та тілько що б добре осудити „украінофілів“ д. Вартового, треба б ясніще означити, про кого власне він говорить. По деяким ознакам можна думати, що „украінофілами“ зве д. Вартовий ученіщих Украінців, котрі сидять на професорских та учительских місцях та літераторів. Звісно, захвалювати ми йіх не станемо, та тілько й згодитись з д. Вартовим, що вони безплодні, або навіть шкодливі для украінства, ніяк не можемо. Такий Антонович, Житецкий, Лазаревский (вибираємо імена сотрудників „Основи“, то б то людей, котрі самі себе заявили украінофілами) не пишуть нічого по украінскому, а все по московскому, але ж усе таки наукові праці йіх поясняють і украінску народну мову, украінску історію, народне житє, і всякий Украінець мусить бути йім вдячний, як і тим Украінцям з роду, хоч не украінофілам, як дд. Сумцов, Дашкевич, Лучицкий, або Білорусам, як Н. Петров і Малишевский, Великорусам, як д. Буданов, Вікторов і др. котрі працюють над украінскими сюжетами, і редакціям „Кіевской Старины“, „Этнографическаго Обозрѣнія“ і т. и. котрі дають місце таким працям. Нехай се все „общеруси“, по галицконародовецкій мірці, але все таки найзавзятший украінский автономіст, коли він тілько освічений чоловік і розумів ціну науки, мусить ша-

Digitized by Google

нувати працю тих людей. Коли ж він не вдовільняється московською мовою їіх, то ему остається тілько одно: працювати, як і ті люде, тілько на українській мові. (Те, що б „українофіли“ не признавали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боіться тілько „соціалістичного коліру“ ві. Ся боязнь трохи чудненька в той час, коли напр. в Англії навіть міністри й консерватори говорять: „ми всі тепер соціалісти“, коли і на континенті і німецкий імператор, і папа роблять уступки соціалізмові. Та в усякім разі признанє д. Вартовим раціі програмі радикалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в російско-українских кружках новітнє починa прочищатись від того туману, котрий наріс там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарности з новоерскою реакцією.

Тілько ж д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їім закида зневагу до націоналізму, легковаженє української мови, котроі б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українского народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи мав на оці д. Вартовий. Може ему й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тілько ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з „Народом“ і нами (д. Вартовий говорить про се

Digitized by Google

досить неприличним тоном, кидаючи нам імена „отамана“, „премієра“ і т. и.!) то ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національности, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин житя народнього (хоч иноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадскій праці, а надто ми признаємо важність найвидніщоі національноі ознаки, народньоі мови, як способу морального звязку між людьми. Ми признаємо не тілько право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користи, які виносять люде від такоі автономіі. Тілько ми не можемо шукати собі провідних думок для громадскоі праці культурноі, політичноі і соціальноі, в почутях і інтересах національних, бо инакше ми б заплутались в усяких субєктівностях, в лісі історичних традіцій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдских. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національности, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно противуставля людскости, або космополітізму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обовязкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностів (Д. Вартовий між инчим ганьбить украінских радикалів, що вони

забувають мої власні слова, висказані б то „в одному з остатніх моіх творів“ і признаваємі галицкими радикалами, то б то, що „розвиток (мас народу) можливий тілько на національному ґрунті“. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своіх перших печатних студій по римскій історії (1863), в котрій я в перше здибався зо справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як по слову римского ж поета „заполонена Греція заполонила суворого побідителя“ своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: **космополітізм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах** культурної праці! Я полемізував 30 років проти російских псевдокосмополітів, котрі не признавали української національности, і против українских націоналістів, котрі виступаючи проти космополітізму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людского поступу і саму підставу новішого возрождіня національностів і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції. Може бути, що я так незручно писав, що д. Вартовий тілько недавно добачив у мене таку думку?! А зрештою, і за те спасибі!)

Ми получаємо від наших земляків заяви солідарности з нами в таких думках, і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національности.

Докір українским радикалам в незнаню української народної мови може справді бути

Digitized by Google

почасти вірним, тілько єго ніяк не можна прикласти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українских національстів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють українскої мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини житя відбивають освічених людей, а надто городян, від українскої мови, а щоб вчитись самим, люде там досить ліниві, і се люде всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінивство за ознаку самих радикалів, буде неправдою.

Такого ж характеру почасти і докір українским радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які опозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної, та в остатні часи помочи голодним. По правді кажучи, Українці всяких напрямків по всякій праці ідуть по заду від Великорусів, і коли б йіх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тілько ж докоряти треба трохи правдивіще, ніж д. Вартовий.

На скілько ми знаємо, українска праця на українскій мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицким виданям, печатанє певних творів у Галичині і т. и. Радикали Українці дещо роблять такого, але справді менше ніж другі українскі кружки. Тут почасти винна ще малочисленність радикалів, а з другого боку більша на око енергія деяких других кружків, — напр. істнованє „Правди“ поясняється чисто випадковими, особистими причинами. Але в усякім разі українскі радикали

Digitized by Google

дійсно могли б робити більше, — як з другого боку і тим націоналістам українским, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим небудь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополівю якого небудь кружка! Вона витіка з розуміня певних потреб громадских, і в путніх сторонах, напр. в Англіі, ми бачимо радикалів торійских, вігских, незалежних, — соціалістів христіянских, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого?! Чому ми мусимо зостатись при таких дурницях, як, мовляв: „ти радикал, то й знай свій „Народ“, а я україно́філ, то й знаю тілько „Правду“ з ві австропольскою Побѣдоносцевщиною, хоч я й знаходжу, що „народолюбиві ідеі радикальної групи такі, що до них буде прихильний усякий народолюбець“, як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українским радикалам, що вони „пишуть для українского народу московскі книжки“, зовсім фантастичний. Вже правдивіще було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московских книжок, зложених для українского народу українскими радикалами. Противно тому, ми знаємо книжки українскі: Про козаків та Татар, віденьскі та женевскі соціалістичні брошури, Про Швейцарію, Про баптистів і др. В д. Вартового видимо дуже вже розійшлась рука на радикалів!...

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпа

Digitized by Google

справу, котра близько торкався всякої інтелігентної людини на Україні. Він каже: „Кожний хто принесе хоч крихту обмоскаленя у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою) — робить ёму шкоду, бо відбиває ёго від національного грунту“ і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московску і в загалі не українску книжку, той робить ёму шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „своєї науки“ в книжці д. Чайченка про Квітку, і показували, скілько лицемірства в такому націоналізму наших народовців, котрі самі ж їздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московскі книги Потебні й Житецкого про українску мову, московскі й польскі книги Антоновича і Яблоновского про українску історію, перестаньмо їздити в Відень учитись у Німців медицини, бо бували ж пригоди, коли напр. який Січовик віденьский осідав у Відні, або в якому Тиролі і німеччився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люде живуть не одною національностю з ёї мовою (инакше напр. Французи мусіли б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по гальскому, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороман-

Digitized by Google

лись), а станемо на просту точку щоденного житя. Візьмім напр. ідеального українолюбця і народолюбця де небудь у полтавскому селі, такого, що сам не тілько ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче напр. навчитись з книжки, як ліпше вправляти бжоли, або ліс, рілю і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московска (а в Галичині польска) есть, — так народолюбець ему не дасть ей, такої книжки, що б він не помосковився, або не сполячився?? Деж тут буде народолюбство? Колись, у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові инших книг, окрім українских, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патріоти українські не напишуть усяких українских книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — се писати як найбільше книг по українскому, але де конче потреба есть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкодливі боки денаціоналізації (погорду до своіх і т. и.) говорити при таких нагодах свою думку народові. Тепер така допотопна виключність вилазить у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розуміню слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своій програмі під конець листів д. Вартовий згоджується, що б на Україні в школах народніх учили і „державної мови!“

Digitized by Google

Після того, як „розніс“ д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, котру він зве „правдиво національна та правдиво народолюбна“. Тілько ж він сего не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що имена тих правдивих українских патріотів „усяке тепер знає і не треба їх тут наіменовати“, а вдруге таки назвав два имени: „Конiського та Левіцкого, як найкращих репрезентантів нашого національного руху“.

Що на таке сказати?! Д. Левіцкий, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від него можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядної літературної манєри, він упять дасть нам кілька добрих повістей. А про Конiського і того не скажеш. Таланту беллетристичного не дав єму бог, образованя не дала єму чи доля, чи сам він „не восхотѣ разумѣти“ сучасних громадских справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклоняючись таким репрезентантам, діло трохи рискованe, обявляти всю російску літературу „шматом гнилої ковбаси“, як се ріщучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу „новоерців“, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала „угоду“ з польскими магнатами-клерікалами, що поставила український рух під берло галицких єпископів-ультрамонтан, поновила Духин-

Digitized by Google

щину й почала навіть ві популярізувати, що повертала надії Українців на польских панів навіть в соціальних справах („Правда“ про „разверстаніе“ лісів і пасописк на правім боці Дніпра), вторила польско-панским газетам в справі еміграції селян-Русинів із Галичини й Буковини, і т. д. Ми знаємо, що активних членів ся група богато не мала, хоч вона й виголошувала в „Правді“ про свою силу, та все таки один час вона напустила туману по українских кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію „неутралітету“ Українців у галицких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Не вже д. Вартовий не чув про сю групу? Єму ж тим більше треба було відділити єго люблених націоналів-народолюбців від сих новоерців, бо сі „часто-густо“ сиплять у своєму органі словами „національно-народній“.

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сеї третьої групи. Ся програма неожиданно смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх основних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на україпофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починa з того, що „зрікаєся усяких заходів коло політичної самостайности української“. Прочитавши таке,

Digitized by Google

я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти украінского сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про сю точку, не так pro domo mea, як для поясніня справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовістно поступив, коли написав (у 11 нрі „Буковини") таке: „д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий украінский націоналізм, звучи єго „сепаратизмом". Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національности (див. про те обширно в Чудацких Думках), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм бува й централізаційний, заборчий напр. у Москалів, Поляків, Німців, Французів і т. д. (Інтересно напр. як виступа проти „націоналізму" д. Волод. Соловьов, котрий був навіть членом петербургского Славянскаго Благотворительнаго Общества — див. єго „Національный вопросъ въ Россіи"). Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживаєся в усіх літературах, — стремлінє до державноі окремности, котре може проявлятись і без усякоі етнографічно-національноі барви. напр. як було в часи повстаня південних Штатів Північно-Американскоі Спілки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що б властиво в одній національности зробити дві держави.

От і я, коли „нападав" на украінский сепаратизм, то тілько на розмови про те, що б виділити російску Украіну в осібну від Росіі

Digitized by Google

державу. Тілько ж я власне навіть і на сей сепаратизм ніколи не „нападав“ прінціпіально, бо не можу мати проти него нічого з боку прінціпіального. В прінціпі не тілько всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й доси посеред Італіі республіка С. Маріно і певно люде в ній мають свої раціі зоставатись осібною державою. Схотіли дві части Аппенцелю поділитись на осібні півкантони, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?!

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого грунту. Я й говорив про се навіть не зо взгляду на російску Україну, де люде прекрасно знають ціну сему сепаратизму, а взглядно до Галичини, де люде в загалі мало знають російско-українскі справи, де я в часи написаня своіх статей у „Правді“ 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорского (Magyar Orszag) і де ще недавно „Дѣло“ говорило про Кієвске королівство, „Правда“ про „цілу австрофільску партію“ в російскій Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинский і др. говорили про можливіссь Ukrainam convertere політично до Австріі, як релігійно до Риму.

Як український публіціст, я не міг зоставити без уваги такі розмови, тим паче, що во-

Digitized by Google

ни зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і есмь прихильником політичної автономії Українців в формі автономіі земскоі: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер я ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового „зректись усяких заходів коло політичної самостайности українскоі“, не згоджуюсь між иичим і через те, що без політичної самостайности, чи автономіі, не може бути і автономіі національноі. Коли б не увесь смисл термінологіі д. Вартового, то я б у словах єго побачивби просто lapsus calami, випадкову підставу слова політичноі, замісць державноі. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історіі і теперішньоі практики европейских народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державноі відрубности. От через те і я, не бачучи грунту для державного сепаратизму українского, бачу повну можливість політичної і національної автономіі українскоі на грунті земскоі автономіі (selfgovernement), до котроі і в усій Росіі, в тім числі і в великоруских земствах, висказувалась стілько раз явна сімпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в житє і в Росіі. В „Вільній Спілці“ і в „Чудацких Думках“ я говорив про се докладно, і тепер не маю рациі повторятись.

Digitized by Google

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тілько якось не може договоритись до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він напр. резонно радить Украінцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росіі. Думку сю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати єі напр. виданєм брошури на мові білорускій, пробою зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й „Московскія Вѣдомости“ і т. д. До такоі спілки може прислужитись загранична пресса, — тепер між инчим і в Америці, де дуже близько одні до одних зійшлись напр. Русини, Поляки і Литвини, з котрих кожда нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, що б ся загранична пресса була підперта голосами із Росіі, а далі працею в самій Росіі. Ми звертаємо увагу на се одномишленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чікаго.

Тілько ж і другі недержавні національности в Росіі, виключаючи хиба привислянских Поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Украіні, так що і йім треба прийняти програму політичноі земскоі автономіі замісць сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росіі без підпори самих Великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як

Digitized by Google

у многих других народів Европи, склавших великі держави, — все таки есть великі симпатії до адміністративної децентралізації і земскої автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурость російскої бюрократії, але по правді треба сказати, що в великорускій громаді далеко більше прихильности до децентралізації, ніж напр. у французкій.

Українці могли би добре використувати сю прихильність, коли б узялись за діло зручніще і між иншим коли б більше налягали на земску, ніж на національну автономію, і менше тикали в очі Великорусам їх національним централізмом, мов би то прирожденним Великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних, власне земских, справах автономізму, а за те, хоч сам каже про потребу спільности з ліберальними Великоросами, поспішається кинути їм докір централізму з поводу якоїсь фрази „Недѣли".

Не лишнім буде нагадати, що редактор „Недѣли" ніякий Великорус, а син попа з київскої губерніі і колись був досить близький до Костомарова і т. и. і ще в 70-ті роки і пізніще печатав україноФільські статі. Головне ж „Недѣля" ніяк не може вважатись за властиво „ліберальний" орган. Вона хоче бути органом „народническим". Колись вона проповідувала „деревню" — село, потім печатала безполітичне „народничество" д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великорускої крові) і т. и., але завше відхрещувалась від лібералізму.

Digitized by Google

В російській печаті есть органи, котрі більше мають права на имя ліберальних, і по правді кажучи, Українці всего менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайній мірі в Россіи, та й у Галичині чимало їх звісно тим, хто слідив за російскими місячниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в „Зорі“ хоч би й про те, що одна великоруска народницка фірма прийма на себе видавництво і ширенє і українских книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московскому історичному музею, як образ всеросійскої знаменитости і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю звертають на те, що підхоплюють яке небудь слівце, або навіть промовчуванє в російській печаті, що б зараз же возвістити urbi et orbi, які Великоруси неприхильні до Українців (Недавно „Правда“ вшпигнула „журнал Стасюлевича і Пипіна“ за те, що він ні словом не згадав про голод в Кіевщині і на Поділю, — коли Вѣстникъ Европы зовсім і не думав оглядати голоду по всім губерніям Россіи, а мав дати тільки загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі Кіяне й Подоляне, що не подали в столичну печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринский, Л. Толстой, Корнилов і т. и. І сей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювилейний панегірик одному сотруднику, про котрого говориться між иичим, що не було „ні одного

Digitized by Google

поступового видавництва, в Росії, котрого б ювилят не запомогав своїми многоцінними працями про безталанну неньку-Україну" і т. д.! Ну, хиба се не дитинство?! Тим часом ліберальні видання в Росії так наївно вірують в дружбу до себе українских і галицких націоналістів і в їх лібералізм, що напр. той же „Вѣстникъ Европы" напечатав у себе допись в похвалу галицких народовців і між ними навіть епископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактовностю українских націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для спільности, то б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через єю точку д. Вартовий перескочив так мов би то ві і не було на світі.

Може хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Але подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Варговий: про економічний добробит, національну просвіту і т. и. Хто і коли тим усім займеся при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче, або не вміє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвитись найкрайнійший пессімізм. Але ж думаємо, що власне історичні досліди й порівнання можуть побороти той пессімізм, з котрим жити активно не можна. На

Digitized by Google

лихо, в Росії знате історії, а надто новіщих часів, далеко не цвіте, а окрім того навіть у школах Росіяне навчаються якось виділяти Росію від усего світа. Тим часом і тепер Росія пережива тілько пору, котрій подібні переживали і другі народи Европи і з котрих вони вийшли, між инчим дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, иноді навіть оптімістичному. Не раз бувало в історії Европи, що найгірші часи апатії громадскої, реакції були власне перед часами акції, поступу: А и денегъ нѣту — передъ деньгами! як говориться в великорускій пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Европи, ніж тепер, тай у самій Европі панувала реакція, а найблизчі до Росії уряди Пруский і Австрійский були не дуже лінші від російского. І все таки після севастопольскої війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в котру щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч де що собі вияснила з політичного ідеалу: волю крепаків, печаті, земство, публичні суди і т. и.

Тепер реакція багато зламала із того, але де що зосталось. Теперішньої печаті і университетскої науки в Росії не можна і з далека рівняти до николаєвских. Тепер і з гидкого „Нового Времени“, людина, в тім числі і робітник, а иноді і селянин, котрий загляне в трактир, або везе пошту, може довідатись про

те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназічною і вищою освітою безмірно вбільшилось. Ми ніяк не можемо собі уявити, що б із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім їх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я напр. ніколи „не ходив у народ“ бо моя робота вдержувала мене в великому місці, в кабінеті. В селі бував я рідко, як гість і, звісно, панич або пан. Але в мене були добрі знаємі і серед мужиків, колишніх наших крепаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителюв, мовляв) і готовий послужити їм, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, „бумагу“ до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т. и. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити їм і про державні справи і виясняти їм і що таке конституція (хоч і без сего слова) і що було доброго в нашій козаччині, котру все таки наші селяне, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії памятають, і чому ліпше б було, як би всякі книжки писались по нашому, українскому, і чому я пишу новобранцеві, або заробітчанину на лист, писаний московско-писарским штилем, відповідь від батька, матері, брата его — по нашому, по українскому, і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, з котрими лекше розмовитись про всякі громадскі справи, в тім числі й політичні.

Digitized by Google

Не можливо, що 6 десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починався з малого і котрої зріст залежить стілько ж від свідомости і енергії членів, скілько і від обставин. А в кінці всего переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадских думок. Ми певнісінькі, що тому що робилось у Европі і в самій Росії, що коли тілько значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю кріпаків, то переміна державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом з низу, чи з гори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкроцтва, бунтів і т. и. Оглядаючи історію Росії в 50–80 рр. треба по правді сказати, що і в часи „реформ" 1859–1866 і в часи „вѣяній" 1880–81 рр. державна воля не наступила в ній не тілько через те, що се справа трудна, а й через те, що не були вияснені в самих передових людей ві форми; що напр. тоді, як Поляки рвались до сепаратізму, великорускі і українскі демократи навіть боялись „конституції", як „справи панскої і буржуазної", і що в усіх навіть поступових людей було „шатаніе умовъ", говорючи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З сего „шатанія умовъ" треба перш усего вийти, і між инчим українским автономістам

Digitized by Google

треба собі ясно поставити близчі і дальші ідеали і форми політичні, — державно-адміністративні, — для українскої автономії, і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітних і т. д.) а далі шукати собі спільників і по чужим сторонам. Інакше справа автономії Українців не може посуватись на перед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатніщі, коли автономісти украінскі опиняться без ясної і реальної програми.

От тим то й жалко, що Українці навіть у заграничній печаті, коли беруться говорити про українску національність і ві автономію, то обходять політичний бік справи, — власне найважніщий для сеї точки, — тоді як ріжні блягери граються словами про Київске королівство, австрофільске українство і т. и.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла, д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В сих справах він убачив тілько спор про коллективізм, чи індівідуалізм, і позаяк, по его думці, ще ніхто не сказав в сих справах остатнього слова (так мов би то про що небудь на світі сказано буде остатнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на сі справи. Д. Вартовому видимо незнана література соціальної справи навіть російска, хоч по тому, як він навча нас про істнованє других літератур, далеко багатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки европейскі. Навіть по газетам

Digitized by Google

і журналам російским можна бачити, що тепер, окрім рішучих коммуністів, есть десятки соціалістичних партій і що самі коммуністи, після того, як партії їх стали з літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індівідуалізм чи коммунізм, а висувають на перед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, убезпеченя робітників від каліцтва, болісти, старости, безробітя, реформи аграрні і т. д. і т. Недавно французкі соціалісти видали програму агітації серед селян, і там зовсім не ставлять коммунізму, а тілько певну солідарність громад в справах громадских земель, бо тепер ще праця хліборобска не дійшла до такого ступня коллективности, як праця заводска та фабрична. Не ставлять коммунізму і соціалісти ірландскі, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індівідуальну і відкладаючи коллективізм на той час, коли єго виможе зріст економічного житя. В Росії ще й без коммунізму стоять наглячі справи, котрі требують по своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно неправедна сістема податків, зовсім непосильний державний буджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі сі справи вияснені старанними працями учених, публіцістів, земскими статистиками, котрі напр. вже років 20 назад предрекли голоди, що тепер давлять Росію, в тім числі й нашу „благодатню“ Україну. Діло поратуваня Росії від голоду, як і від других соціяльно-економічних лих і неправд тепер стоїть в яв-

Digitized by Google

ному звязку з політичною справою, бо царсько-чиновницкий уряд і не хоче і не вміє полагодити лиха. Об сім треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські „народолюбці“ радять ждати, поки хтось скаже остатнє слово в справі індівідуалізму і коммунізму! Є від чого посумовати власне Українцеві!

І при такій малій розвазі над економічним житєм, д. Вартовий далі говорить, що національні народолюбці мусять поставити „насамперед народній добробут (економичний), котрий, по єго словам, попереду стоїть і в радикалів*). Добробут той д. Вартовий хоче ширити „в межах від российського уряду дозволених“ — сільско-господарскими школами (не каже: приватними, чи урядовими або земскими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ся програма смирніща для наших часів, ніж оффіціальна програма кн. Н. Репніна для 1819 р.? Далі що

*) Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе сказати, що, вважаючи людский організм за річ дуже складну і будучи єретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецкої соціал-демократичної) я ніяких громадских інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю на перед, а всі нарівні — всі вкупі!

Digitized by Google

сказати про крамниці і т. и. коли вже й українска „житниця Росії“ не має чим заплатити податки, а навіть і що їсти? Недавно доказано було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лишень через те, що сами не дойідають того, що потрібно людині і що йідять люде в найгірше впорядкованих державах Европи, окрім Галичини!

Далі в справах просвітних (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність „самостійности вкраінськоі літератури“, при чому досить незручно добавля, „що б українській мові вернено всі єі права“. Незручно, бо в старих школах наших народня українска мова вживалась дуже мало но при церковній і навіть польскій, котрою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харьківскому коллегіуму, то б то там, де й кости польскоі не було. Через те між иичим і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназіі і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в гадяцкому договорі 1658 р.). Ми мусимо требувати права для нашоі народноі мови, як і других політичних прав, не іменем історіі, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після свого, досить загального требуваня прав мови, д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народній суд (волостний, чи й мировий?) і народню школу, требуючи зрештою і законів на українській мові.

Digitized by Google

При сему д. Вартовий признає потребу вчити в українских народних школах і державної мови. Як бачите, програма се ще більше смирна, ніж розвінчаного з „батьків“ Костомарова. — цілком „простонародна“, „для домашнього обиходу“, і смирніща ніж та, яку ми викладали в статях „Література російска“ і т. д. котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до сеї програми радить д. Вартовий іти, „вливаючи словом і ділом (?) россійску інтелігенцію, що така реформа необходима річ, розвиваючи народну літературу та проводючи ві на село“ (А город? — спита хто небудь, згадавши повищі листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорить під конець, що его партія національно- народолюбна“ (з такою програмою), яко партія, що має наметі практичну діяльність (курсів автора!) а не самі теоретичні пориваня, — чи національного, чи соціяльного змісту (курсів наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі“. Автор не пита себе, як теперішній уряд россійский подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не позволить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі (Тепер иноді українска проповідь допускаєся тілько в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії та римского католицтва, так що прихильникам української проповіді в православних країнах зостаєся хиба ширити на українській мові всякі єресі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?)

Digitized by Google

Д. Вартовий, звісно, не проти „зміни сегочасного режиму в Росії“ і каже, що українські національно-народолюбці мусять „сприяти усяким легальним заходам одмінити“ той режим. Пречудне се „сприяти“, а надто після докорів автора україноФілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши вже, що галицкі народовці самі почувають, що влізли в болото з новою ерою, поклала все таки не виходити з неутралітету, а зайняти вижидаюче становище перед вижидаючим становищем народовців перед урядом і польским колом“. „І Гоголь такого не вигада!“ — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо зарані відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимогати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця не легка і рискована. Тілько ж з сего не виходить, що б наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім не достійно поважних людей. Треба раз на завше признати, що сурьозна праця для маси українскої не можлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати сурьозної громадскої ваги, поки не стане на політичний грунт. C'est à prendre, ou à laissez, як кажуть Французи: або взяти, або покинути! Се треба так і знати і не дурити ні себе ні других.

Зрештою сприяюча поза д. Вартового „перед усякими легальними заходами од-

Digitized by Google

мінити сегочасний режім у Росії“ — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петіцій, яке мали земства, а надто дворянскі збори, котрі не так давно обертались до уряду з „ходатайствами“ між инчим і про вольність печаті, про адміністратівні реформи, про скасуване адміністратівної висилки, про скликане земского собору, — тепер новими законами, легально скасовано. Навіть що б упять піднятись на такі петіції (а без того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режіму, але навіть Лоріс Меліковских „вѣяній“) — земства і дворянскі збори в Росії мусять, говорючи словами Наполеона III, „вийти з легальности, що б увійти в право!“

Та що тут довго розмовлять! Аже ж і те, що недавно якийсь украінский націонал видав переклад книги Кеннана, росхвалений навіть „Дѣломъ“ — єсть нелегальність! Ба, навіть працювати для „Историчної Бібліотеки“ д. Ол. Барвінского, для котрої перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший черниговский земець Карачевский-Вовк (як довідуємось з єго некрологів) — нелегальність, бо та Бібліотека заборонена в Росії і т. д. і т. д І поряд з таким легалізмом, д. Вартовий радить російским Украінцям порозумітись з галицкими, буковинскими, угорскими, то б то з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по національній політиці за

Digitized by Google

українські університети й виділ усіх руско-українських земель Австро-Угорщини в осібну державну країну, аби тілько під берлом Габсбургів.

Дивна наівність!

Так то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишенятко! Те мишенятко вийшло смирне з решетою не тілько перед російскими законами, а й перед другими українскими групами, так суворо з початку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й українофіли й радикали, як тілько перейдуть від слова до діла, то й пристануть до єго національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приставати!

Ми, як бачили читачі, не так повояцкому настроєні до ріжних українских напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємось, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні рід одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між инчим і в „Народі", — в той же час обернемось до ріжних українских груп досить миролюбно.

З усего, сказаного вище, не трудно вивести ось яку мораль для українскої праці.

Праці тої видно тепер не так то багато. Вона не сістематична, часом не свідома, не організована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорючи на християнский лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Паску: іди й постивший, і не постивший! — Христос

Digitized by Google

прийма й того, хто прийшов зараз, й того, що прийшов у XII-ту годину!

Один працює для науки про Україну тільки по московскому (або по польскому), — будьмо ёму вдячні і ті, що пишемо по українскому. Один вірує в українску літературу тільки простонародню, „для домашнього обиходу", — нехай виробля ёї, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює, по своёму, не кидаючи анахтеми на невірующих, але працюющих, по своёму, все ж таки для українскої літератури. Один бере собі за виходні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українскі, — впять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити.

В одним тілько мира між нами не може бути: в справі поступу, чи реакції, в справі кастових, чи всенародних інтересів, бо се справи основні, з за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котроі житє людей перестало би бути людским. Сеі боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій націі, котра власне нація плебейска. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнійшими, одні демократами індівідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашоі країни, котру і в Росії, і в Австро Венгрії давить дуже вже застаріла сістема реакції і кастівности.

Під кінець теперішній стан нашоі печаті примушує сказати ще про одну річ, про ко-

Digitized by Google

тру при иншихъ обставинах не варто було б і згадувати: се про крутійство, котре завелось в наших кружках і нашій печаті. На щастє, крутіів не так то багато в російскій Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійскій. Там більше хибують люде темнотою, незнанєм обставин. Тілько ж усе таки те крутійство завелось і там і в часи „нової ери“ було розвинуло досить своє павутинє, так що но за ним не було видно зовсім чесного й поступового в україно-любских кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними нашими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з сего боку, але крутійский Картаген мусить бути рішуче зруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українскими! Для націоналів се навіть більше важно.

30 Марця 1893.

Софія.

Digitized by Google

ДОДАТКОВІ ЛИСТИ

Digitized by Google

Digitized by Google

Передне слівце автора.

Печатанє „Листів на Наддніпрянску Україну“ могло початись лишень через кілько часу після того, як вони були написані. Поки що я напечатав у „Буковині“ лист, спеціально посвячений незгодам моім з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складаю подяку ш. редакції за гостеприімство!). Тим часом сталисъ нові пригоди: деякі земляки наші схотіли, що б наші „Листи“ були напечатані і окремою книжкою, а д. Вартовий помістив у „Буковині“ нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме виданє наших листів і лист у „Буковину“, додавши до него, для докладнішого обговору справи про широту українскої літератури, загальний огляд сеї справи, котрий печатаємо і в „Народі“. Окрім того ми мусіли написати осібний лист з поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбиваєся і в него увійшли деякі, хоч невеличкі, повторіня. Тілько ж се річ незбіжна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Digitized by Google

Ми позволяємо собі думати, що в усякім разі той виклад, в купі з „Чудацкими Думками“, дав певну цільну систему думок про українску національну справу, — громадску і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємось, що систематичний виклад йіх може мати вартість тим, що поведе до систематичного ж перегляду справи, важної як для Українців, так і для йіх сусід. Автор не мав претензій на инше.

Digitized by Google

I.

В справі розвитку української літератури.

Відповідь д. Вартовому (Передрук з „Буковини“)

В ч. 6. „Буковини“ д. Вартовий розбирав моі колишні статі в Правді 1873—75 р. „Література російска, великоруска, украінска і галицка“. Я власне можу зовсім обективно дивитись на ті статі, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все таки я маю дещо замітити моєму рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачіпав річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до виясненя справи, при яких умовах може розвиватись жива украінска література.

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити, — то-б то, що я вважаю мову украінску не за самостоячу перед великоруською або російскою, що я так же ставлю мову н. пр. Квітки до мови Пушкина, як і мову поеми Некрасова „Морозъ

SK ČSSR
SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE
Digitized by Google

красный носъ“ і т. п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російску (спільну освіченим Великорусам і Українцям), великоруску і українску, більше зо змісту їіх, ніж з мови. І в свій час, коли в Галичині не мали пійкого понятя про реальний стан письменского житя в Росії, коли н. пр. галицка молодіж не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їіх за „московских“ писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси Українців не так то вже різко діляться від російскої літератури і що ся література служить на Україні не для одного тілько „помосковліня“, що в писаному по російскому (мовою, звісно, близькою до народної великорускої) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціяльно московскі, а европейскоросійскі, спільні освіченим Великорусам, як і Українцям. Параллельно тому в Росії, навіть в елементарних книжках і школах навязували Українцям спеціяльно-великорускі простонародні поезії і пісні, як „общерускі“.

Я вважав потрібним виступити проти такого стану річей, і можу сміло похвалитись, що виступ той не зістав ся без хісна для громади. Звісно, в Росії не вийшло з того нічого, бо там громадскі справи не залежать від громадскої думки, так що там тілько одна і есть справа, про котру варто горячитись, се справа політичної волі. Але в Галичині думки подібні до моіх, піддержані купкою земляків, котрі помогли заосновати деякі бібліотеки з добором книг російских, причинились до того: 1) що

Digitized by Google

молодіж більше познакомилась з росі*ською Україною, а також 2) і з творами европейских писателів, переложених на росі*ску мову, иноді раніще, ніж на німецку, і з житєм европейским, про котре говорять російскі місячники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед Галичан, а через те получив ся міцніщий грунт і для національної ідеї галицко-українскої.

Але помимо цілів утілітарних, я мав перш усего на цілі вияснити фактичний стан річей літературних в Россії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди *противо-науковими*. Він би мав на те повне право, як би зріст і громадска вартість літератури основувались тільки на грунті *етнографічному*, а ще спеціяльніще на лінгвістичному, *а не на всій сумі історичних і культурних обставин*, в котрих живуть народи. Тимчасом ми бачимо в історії літератур такі н. пр. факти, що нація латинска етнографічно перестала жити, і навіть мова ві перестала бути етнографічною, — але зате вона жила в устах освіченого класу по всій західній Европі, в тім числі і серед Германців і Словян. З того витворилось таке н. пр. диво для етнографічного доктринерства, що твори латинця св. Августина читались як *свої, рідні*, по всій католицкій Европі, а з другого боку н. пр. такий Беда (Beda Venerabilis). Морус, Бакон і на латинскій мові зіставались Англичанами, Длугош Поляком, Грот (Groot) Голландцем і т. д. Навіть ще не давно, Лейбніц, пишучи по французкому, зіставав ся Німцем.

Digitized by Google

Д. Вартовий скаже, що се все прояви неприродні, а штучні, але хто єго зна, що на світі природне, а що штучне, а надто в людских справах!*) Я старав ся в своїй студії замітити дійсний стан літературного житя в Росії з Україною, яке воно було перед моїми очами, але зовсім не видавав єго за віковічне, за нормальне з погляду якої небудь національної доктрини. І тепер не буду повторяти реальні покази правдивости мого поділу письменских плодів російско-українскої праці, наведені почасти і в статі д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зріст українского письменства з того часу, як писалась моя статя, зріст у тому напрямку, щоб виробити українські писаня не самого тільки простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий доси Українці бачили тільки на мові російско-великорускій.

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливости і законности такого зросту. Перш усего

---

*) В дальших своїх листах д. В. сам відступав від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо залічує в українску літературу і старі писаня дотатарскої доби. Але-ж ті писаня (Нестор і др.) писані були мовою староболгарскою, а не українскою. А до того вони дуже підпирають „общерускі“ теорії, бо переписувались не меньше в Новгороді і Суздальщині, ніж у Київщині і навіть деякі тільки на півночи і збереглись. Се справа, з котрою треба бути дуже обережним!

Digitized by Google

я ставив питанє і про простонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все таки сепаратистом, як н. пр. „Кіевлянинъ“, котрий докоряв мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українского простолюдина Гамлета Шекспіра, Орлеанску дівчину і В. Теля Шіллера і т. д. Вважаючи на підставі українських народних пісень, псіхіку українского мужика за досить розвиту а мову українску за досить багату, я проектував досить широку літературу, котра зразу могла-б мати велику публику і була-б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань зробити літературу, перш усего самостоячу від московскоі. Література та, по моій думці, мусіла-б підніматись з низу в гору (се любимі слова моіх статей) і розширятись, в міру того, як підніммавсь би наш мужик, природна і безспорна публика для нашоі літератури в Росіі. Далі я згадував, попри російско-українскому письменству галицке, котре вже і по самій речі і тепер мав завдачі ширші від українского і з часом мусить мати вплив на остатне. Значить, я і у 1873 р. значно обмежував гегемонію російского письменства над українским і в усякім разі не вважав теперішню гегемонію его, (котра по моєму есть результат усеі суми обставин культури на сході Европи, а зовсім не одноі російскоі поліції, як думали і думають багато Галичан) за довічню. Всякий безсторонний мусить признати, що з 1873 р українске письменство розширилось і дещо вколопнуло від гегемоніі російского письменства. Тілько-ж

Digitized by Google

для самого інтересу українского письменства треба розглянути точно те розширене, і в сім заклику до розгляду і лежить головна ціль моєї теперішньої замітки. Я думаю, що д. Вартовий переціню̀є те розширене.

Возьмемо перш усего Україну російску. Тут ми можемо побачити, що для українскої інтелігенції, навіть українофілів, писаня по російскому ще і тепер єсть натуральне, рідне діло. Н. пр. ні один з українских учених, котрі недавно вибрані почесними членами галицких народовских товариств, не написав по українскому ні одної своєї праці. Одна тілько серіозна наукова праця, напечатана в остатні часи російским Українцем в Галичині (Про стан сімї в Україні XVI—XVII ст.) літератури наукової українскої не може робити, значить, можна сказати, що і доси наукової прози, котра тепер творить скрізь основу літератури, в російскій Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російско-українскій мові тілько в женевских виданях, і я маю щось сказати в сій справі.

Почну з того, що скажу, що женевскі видання були початі зовсім не з моєї індівідуальної ініціятіви, а цілими кружками дуже горячих Українців, навіть націоналістів, і до того далеко не зеленими молодиками, а людьми досить стиглими й досить ученими. І що-ж? Як тілько прийшло до рахунку праць для перших книг „Громади“, зараз же почулись голоси, щоб допустити писаня не тілько на українскій мові, а й на російскій. З огляду на хвилеві інтереси видане се було найліпше. Але-ж я

Digitized by Google

поставив справу на грунт пріщіпіяльний, між иншим, щоб спробувати силу щирости і снергії українских прихильників „Громади“, і настояв на тому, щоб „Громада“ печаталась уся по українському. Послідком було те, що 10 з 12-ти головних сотрудників „Громади“ не написали в неї ні одного слова, і навіть замітки против мого „космополітизму“ були мені прислані одним україноФілом — по московскому! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для „Громади“, між котрими деякі кричали, що треба „піместитись“ урядові за заборону українского письменства в Росіі, зісталось при „Громаді“ тілько 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українских писателів. Д. Вартовий матиме повнісіньке право називати мову женевско-українских видань „варварскою“. Инакше не могло бути, бо нам зразу прийшлось, та ще на чужині, заговорити по українскому про сотні річей з світу науки, політики, культури, про котрі по українскому не говорив ніхто ні в Росіі, ні навіть в Галичині, де були університетскі катедри з „руским“ викладом.*)

По правді треба сказати, що ми потратили страшенну працю майже за дурно: нас не читали навіть найближчі товариші. За ввесь час женевских видань я получав від найгорячіщих українолюбців раду писати по українскому тілько про спеціяльно-кравві справи (домашній обиходъ)! а все загальне писати по ‘ро-

*) Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильского в І. кн. Записок тов. ім. Шевченка?

Digitized by Google

сійскому. Про свої праці я говорити не буду, а н. пр. про роботи Подолінского скажу, що вони по всему були безмірно вище всяких „Вперед-ів“ і „Набат-ів“ — і що-ж? Навіть україполюбці читали ті „московскі“ видання, а Подолінского ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще і прозаічну, по українскому. Ще тяжче, звісно, було їм писати по українскому, і вони не печатали українских праць ні в „Громаді“, ні де инде, тоді як часто печатали російскі.

Так російско-українске письменство зісталось і доси, як 30 років назад, при самій беллетристиці та поезії, і українска публика, як би зісталась без письменства російского, то була-б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російске письменство, якою-б мовою воно не писалось, а все таки есть тепер загально-руске письменство для Росії, своє, рідне, і майже для всіх освічених Українців, а українске держить ся ними для вузчого кругу, для „домашняго обихода“, як казав Ів Аксаков і Костомаров.

Д. Вартовий вказує на те, що в усякім разі українске письменство вийшло вже поза рамки письменства простонародного (про селян, коли не для них). Ми-ж думаємо, що досить буде сказати, що українска беллетристика і поезія змагають ся вийти з тих рамок, а ще не вийшли, а надто не вийшли зі славою хоч з такою, яку вони можуть мати за свою „простонародність“, котрою колись хвалив ся, і не без раціі, Куліш.

Digitized by Google

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як „Сон“, „Неофіти“ і т. п.. а далі деякі твори нових українських беллетристів. Ніхто більш мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хиба виходок проти німецкої науки в „Посланні“), але-ж пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вище їх виконаня. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованність поста. Найбільшому, але освіченому прихильнику поета бував просто противно читати грубі пересади в „Сні“, або мішанину Риму з Росією в „Неофітах“, не кажучи вже про їх історичні помилки. У нас дехто любить рівнати Шевченка з Пушкиним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм его думок. Тілько-ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі-ж Шевченкові поеми відстали від Пушкинових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трох поетів, бачимо їх рукописі, і знаємо, що коли Пушкин і Лермонтов знали важніщі европейскі мови, пильно слідили за літературами европейскими, неусипно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожде слово, — в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка і ми мусимо признати его незвичайну силу, котра все таки виявила себе, але-ж ніяк не можемо признати Шевченка за викінченого поета обра-

Digitized by Google

зованоі громади. Се був тілько матеріял великого поета! Через те Шевченко не може примусити образованих Украінців, навіть украінофілів, не признавати Пушкина і Лермонтова за рідних ім поетів. Підіть в сімйі украінскі і подивіть ся, чи можуть там батьки, навіть украінофіли, дати своім дітям літературне образованє на самому Шевченку без Пушкина і Лермонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новіщих беллетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левіцкого, Кониського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє йіх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного житя. Нас дивує, чому в тому списку нема романа Свідніцкого „Люборадскі", бо се найліпше, що появилось по украінскій беллетристиці за остатні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безладє в украінских кружках (се ще лихо, котре багато шкодить зросту украінскоі літератури!) задержало вихід у світ сего романа на 20 років і не дало єму появитись тоді, коли в Росіі з таким інтересом читали „Очерки бурси" Помяловского, сего Колумба семинарщини для російскоі публики. Роман Свідніцкого дає украінскі варіяціі бурсацкоі Америки, а до того переважає „Очерки бурси" Помяловского широтою концепціі і картин з бурсацкого і попівского житя. Жалко і тепер, що роман той мало звісний у Росіі (чи

Digitized by Google

есть его окреме від „Зорі“ видане?)*) а то він там міг би справді служити показом, що по українскому добре виходить і роман не з простонароднього життя. Правда, життє описаних там бурсаків і попів ще не так віддалене від мужицкого, як н. пр. життє панів або городян університетского образованя, так що теза про широту українскої літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісти Мирного з життя дрібних чиновників і міщан, як н. пр. „Пяниця“. Ми дуже шануємо сі повісти, хоч при тому думаємо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі теми вже биті і перебиті після „Шинелі“ Гоголя та повістей Достоєвского і навіть Буткова і др. ще з 40-их років.

Переходячи до творів д. Конїського, ми мусимо заявити просто своє задиванє. Д. Конїський має свою ціну як писатель російский, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличких студій про краєві справи. Але репутація д. Конїського яко українского беллетриста, се плід непорозуміня в галицко-українских відносинах. Ся репутація зроблена була в Галичині, де важка схоластичність літературної форми і мертвота змісту беллетристики могла вигідно відтіняти форму і зміст творів д. Конїського, а надто

*) Любарадских видав осібною книжкою Др. Евг. Олесніцкий ще 1886 р. — Ред. „Народа“.

Digitized by Google

ще при сюжетах з життя Галичанам невідомого, котре Галичане могли вважати за правдиво змальоване. На самім же ділі д. Конiський не має ніякого беллетристичного таланту; в его творах найліпше иноді анекдоти, цілком узяті з життя, і при тому власне простонародного, при чому обробка автора незручна і часто грубо тенденційна майже завше шкодить вражіню. Его-ж романи з життя образованих класів, а надто людей вищого, університетского виховання, можуть тілько підводити українске письменство на глум перед людьми, знаючими те життя російско-українске і навикшими до літературної манери російских, як і французких і англійских писателів реально-соціяльного напрямку. Персонажі романів тих — мозаіка особистих фотографій і грубо тенденційних видумок автора, котрий до того не обзнакомлений навіть з формальною стороною життя тих кругів, котрі він описує: студенти в него не студенти, правобережці не правобережці, учителі не ті, хронологія громадских появ переплутана і т. д.

Значить, нам зістають ся тілько двоє з беллетристів д. Вартового: Левіцкий-Нечуй і Чайченко. Обоє вони люде з талантом, та той талант проявили вони безспорно тілько в творах з простонародного життя, а найменше показали вони его власне в романах з життя людей вищого університетского образованя, так що я боюсь, що власне примір сих писателів і може говорити проти думки розширити поле українскої беллетристики до рівні з російскою.

Digitized by Google

Возьмім напр. Тургенева. Він не по тому мусить уважатись у Росії за „общерускаго“ беллетриста, за рідного й Українцям, — що буцім то проти мови єго мова українска єсть діялект, чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенева признати жаргоном певної кляси людей у Росії. Тілько-ж тепер той жаргон рідний і більшій части образованих Українців, а головно, в героях Тургенева ми, Українці університетскаго виховання, пізнаємо себе самих: там наші почутя, наші думки, наша псіхіка! Я мушу сказати, що чув навіть від деяких Галичан, безсторонних народовців, котрі познакомилися з Тургеневим то в орігіналі, то в перекладах, в тім числі й галицких, і котрі говорили, що ще не читали нічого ім так рідного, як твори Тургенева“.

А я ще не бачив людини, котра-б признала себе саму в придурковатому Радьку („Чорні Хмари“ Нечуя), або в ляльках з темною мовою, котрих Нечуй водить „Над Чорним морем“ *) Романи д. Чайченка „Соняшний Промінь“ і „На роспутті“ стоять вище романів Нечуя з житя образованих людей, бо там по крайній мірі єсть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все таки і там нема живих тіпічних фігур російско-українских людей університетскої освіти, а єсть тілько ляльки з етикетками. До того на-

*) Про згадані д. Вартовим „Старосвітскі батюшки“ і „Навіжену“ говорити не буду: сі твори просто сором автора, а надто „Навіжена“.

Digitized by Google

віть у першому романі в діях нема консеквентности, а другий зовсім зложений з епізодів мозаічно і з двома героями, з котрих один змальований богомазним золотом, а другий, капризний кислюн, на котрого автор накидав усякого злочинства, зовсім не типічний і через те вже не інтересний. Такі романи не вирвуть з рук українскої публіки не тілько Тургенева, або Достоєвского, але навіть Боборикина та Михайлова.

Прагадаймо-ж, що й на спеціяльно-українскому полі „Тарас Бульба“ Гоголя зостаєть ся й доси найліпшою національною українскою епопеєю, і що нігде не змальована так українска природа і так не намічена українска псіхологія, як у „Вію“ Гоголя-ж, то й побачимо, як важко теперішній українскій беллетристиці одірвати нашу публику від беллетристики російскої, як від мовби то нерідної.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в II-ій кн. „Кіевск. Старины“ 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Репніної, в котрім Шевченко говорить про Гоголя з поводу „Мертвих Душ“ з великим запалом і зве Гоголя наш. Лист писаний вже з вигнаня, значить, коли Шевченко вже дійшов до **maximum** свого українского автономізму. Д. Вартовий, котрий бачить, — і справедливо! — в Шевченку пророка українского, мусить признати в сему погляді его на Гоголя ще знак недостаточности зросту українского національного почутя.. Може колись так буде думати і вся українска інтелігенція, а поки що вона тепер

Digitized by Google

дивить ся на Гоголя, як Шевченко: він для неї рідний і в „Тарасі Бульбі“ і в „Мертвих Душах“, хоч в кождому творі инакше. Про Шевченка-ж замітимо, що д. Вартовий перецінює его літературний націоналізм украінский, бо Шевченко написав усі свої повісти (то-б то більшу половину своіх писань, нехай і слабшу), по „московскому“ і також писав і свій інтімний Дневник. В Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу украінску літературу; Шевченко вибирав для своіх писань мову, котра в кождому разі була для него лекшою або відповіднішою. Думка, виробити зовсім самостоячу літературу украінску, пізніша від Шевченка і ще доси не опанувала всіма украінолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійских Русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці украінских беллетристів. Може та праця й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може й ні, — може Украінці зостануть на віки з двома літературами, а не з одніею. Природа річ складніша, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб з одного боку було менше поліції, а з другого більше таланту, праці й освіти, а скрізь менше вузької ненависти, а більше людяности.

Д. Вартовий помиляєся, кажучи, що історія не знав ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашнього обиходу“ і т. д. В Германії і Італії есть досить багаті „підлітера-

Digitized by Google

тури" на діялектах. У Франції література ново-провансальска, котра вживає мови не менш самостоячої, ніж українска, есть доси, по суті своїй, література „для домашнього обиходу" і ві писателі, між иичим первокласний талант, як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на „общефранцузку" мову. Література ново-провансальска ще менше має прози, ніж украінска, хоч має дуже талантовитих поетів і беллетристів.

З другого боку історія зробила таке, що література голландска, котра вживає дольнонімецкої мови-діялекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для „підлітератури" платдейчу, (поезії, беллетристики) есть широка самостояча література. Тай література провансальска, котра у Франції „підлітература", в Каталонії далеко ширша. О, природа, чи історія дуже плодовита на вигадки!

Знаючи се, я ніколи не радив, (як приписує мені д. В.) ні звужувати, ні розширяти літературу українску, а тим більше галицку, — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадскій. Що я радив, при даних обставинах, українским популярним писателям, не дуже відрізняти свої писання від російских по термінології і графіці, се зовсім друге діло. Не давно майже те саме казали корреспонденти львівскої „Зорі", україиофіли чистої води, котрі слідили за „украінскою книжкою на селі". Я тілько звертав увагу на теперішні обставини народньої освіти і літератури в Росії.

В усякім разі тепер ще виступи украінских беллетристів і поетів із круга сільского

Digitized by Google

життя скорше підпирають ту теорію, що вони не мусять з него виходити, з сих рамок, ніж противну, бо в усякім разі ті виступи не вдачні, тоді як в кругі „простонароднім“ українска беллетристика й поезія завоювала собі значну пошану. А все таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тілько хотів би, щоб вони були більше вдачні.

В остатні роки українскі писателі в Росії зробили чимало проби виступити з сільско-українского кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тілько-ж між тими пробами вдачними можна признати лиш переклади Куліша з Шекспіра і Байрона, бо тілько в тих перекладах видно добру літературну школу, справді европейску. Потім можна почасти вдовольнитись перекладом Одіссеї д. Байди. Инші-ж переклади українскі не можуть ніяк задовольнити елементарних бажань. Нігде нема такої licentiae traductoricae, як у нас. Напр. д. Лобода, перекладчик Тараса Бульби, сміло поприписував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала купа людей і ніхто не завважив, що се річ антілітературна. На перекладчика напались приятелі тілько тоді, як Югефович у „Кіевлянині“ обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про „осібного царя для України“. В усякім же разі не можна нікому дати в руки працю д. Лободи, як переклад Гоголя; так що ся праця, роблена щиро і з великим трудом, тепер пропаща. Руданский вважав себе в праві обскубти Гомера від знаменитих его епіте-

Digitized by Google

тів лишень для того, щоб перекласти Іліяду не характерним же гексаметром, а складом українських дітских пісень! Тепер д. Ніщинский видав нам Софокля, переліцьованого по своєму.

Переклад Дантового Ада д. Сивеньким доходить часто до повного скандала, так, що питаєш себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут власне згадаєш слівце: traduttore — tradittore!

Через се майже всі проби перекладів російскими Українцями творів европейских поетів — праця пропаща. Літературно образований батько на Україні, навіть україноφіл, не може дати тих перекладів своїм дітям замісць російских. Тут опять приходить ся ждати від українских писателів більше літературного образованя, більше праці, коли не талантів, котрі звісно, в руках божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 „Буковини", де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, при чому приписує мені, мов би то я думаю, що українска література й на віки мусить бути бідною, що я не можу собі „уявити иншого становища", що я забуваю, що есть ще літератури, богатші від російскої, що я навіть поклоняюсь таким представителям російскої культури, як „урядники". Се вже чисті фантазіи д. Вартового — полємika для полєміки! А на біографічні здогади про мене д. В., котрий каже, що „Драгоманів навчивсь, освітився, виховансь і вигодувавсь (боже, яке богатство глаголів!) московскою мовою, літературою, освітно", я позволю

Digitized by Google

собі сказати, що я з малечка говорив і українською мовою, (мій батько збирав українські пісні й писав українські вірші); з дитинства попри російських книгах читав і по французькому й по німецкому; а з 20—25 рр. свого життя читаю на 5 новоевропейских мовах, окрім словянских, більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії, — і коли хоче знати д. Вартовий, „кохаюсь“ більш усего в літературі, як і в загалі культурі й політиці англійскій!— і готовий дожити віку зовсім без книг російских, окрім спеціяльних мого фаху! Значить, для мене особисто здогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 україноФілів ледви 2—3 читали европейскі книги, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українских писателів не зна ні одної европейскої мови. Які при такому стані річей можуть бути відносини українскої літератури до російскої і образованє українских писателів, коли вони будуть гордувати навіть російскою літературою? От на такі факти треба-б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що мовляв, „есть літератури богатші від російскої і що з них вільно кожному здобувати собі розумову їжу“. Про себе ми скажемо, що ми-б слова не говорили про культурну вартість російскої літератури, як би бачили на Україні хоч де небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередно з Західної Европи і як би в писаняx нових українских літераторів не била в очі явна необразованість, навіть просто літературна

Digitized by Google

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усего я мушу сказати, що думки мої про літературу галицко-руску зовсім невірно пересказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екземпляра своєї роботки, про котру говорить д. Вартовий, але я не памятаю, щоб там були вирази, котрі-б дали рацію д. Вартовому приписувати мені думку, буцім то література галицка єсть „тілько наростком літератури російскої", чи як каже д. В. „общерускої". Я завше знав, що література галицка виросла з обставин австро-словянских і держить ся переважно ними, хоч і підпада впливам російским і українским, та й то більш по формі, ніж по суті. Так література „москвофільска" нічого спільного по суті з російскою не мав. Література „народовців" більше зближав ся з українскою, а через те, по духу, і з російскою, але все таки по суті далека від них так, що напр. навіть культ Шевченка не перешкоджа народовцям зоставатись по суті австро-рутенцями. Тілько „радикальна фракційка" галицка справді близька до російско-українского письменства, та й на неї чим раз більше впливає безпосередно західна Европа, в чому я бачу показ початку більш рішучої еманціпації і російско-українскої літератури від російскої.

Тілько-ж тепер галицка література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російскій і при всіх теперішніх обставинах, навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної.

Digitized by Google

А тимчасом російска Україна (9—10 губерній) оплачує $^1/_3$ видатків на російске письменство, як се видно зо статистики пренумерантів „Современника“, „Вѣстника Европы“, „Русской Старины“ і т. и. Значить, Галичина мусіла-б шукати собі базару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російску (значить Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!) а також через те, що галицко-руска література зовсім не відповіда літературному смаку російскому. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100!

Для Росіян галицка наука — схоластика, галицка публіцістика — реакційна, галицка беллетристика — псевдоклясична мертвечина. Виключити треба тілько твори Федьковича, Франка, та радикальну публіцістику, котрих усе таки читають у Росії українскі кружки*), а також трохи й Москалі й Поляки.**) Навіть перекладів галицких в Росії не стануть читати, коли-б їх пустила вільно цензура. Напр. „Бібліотека найзнаменитших писателів“ дає переклади річей, котрі давно вже Росіяне прочитали на російскому й ліпше переложені. Про літературну школу галицких перекладчиків свідчить ліпше всего те, що перекладчик „Обло-

*) І „Буковина“ мала і має там своїх читателів. (Увага редакції „Буковини“).

**) Остатніми роками почали в Росії читати „Зорю“ і „Дзвінок“, але-ж ті видання на більшу половину наповняють російскі Українці, а спеціяльно галицких виробів там Росіяне не дуже то хвалять.

Digitized by Google

мова", цілком викинув цілу главу: „Сонъ Обломова", котра пояснює увесь характер героя, і в той же час есть одним з перлів европейских літератур! Окрім того по галицким перекладам напр. французких і англійских писателів зараз видно, що вони зроблені не з оригіналів, а з німецких, або польских перекладів.

Вже одна кумедна транскріпція французких та англійских імен, котра пройшла через німецку та польску транскріпцію і вимову, примусить російского Українця, звикшого в Россії до фонетичної транскріпції імен, відповідно вимові їх в оригіналі, кинути галицкий переклад „найзнаменитшого писателя". Очевидно, що поки Галичина не пристане до новіщого европейского житя в науці, політиці й культурі, дотоди галицка література не йтиме в Росію і не може там підпирати українску літературну автономію.

Ось як фактичні обставини спиняють зріст українскої літератури і підпирають гегемонію над нею літератури російскої, котра не може тепер не бути с в о є ю, р і д н о ю і для освічених Українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра-б вязала ві зо світом. Які-б не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній у перше Шекспіра, Гюго, Шіллєра, Гейне; через неї слідить за тим, що говорять в паризкій академії, англійскому парламенті, на наукових і соціяльних конгресах і т. и., то мова та і ві література не може не стати людині своєю, рідною.

Digitized by Google

Такі факти треба розібрати в усій їх суті, а не зводити всю розмову в сій справі на саме насильне помосковліня та на самостоячість українскої мови, признану Міклошичем і т. д., — як не треба зводити також літературну критику українску на самохвальство та взаємні кадила, котрі тепер у такій моді між „патріотичними“ кругами в російскій Україні й Галичині. Ні одна, навіть дужча література не видержить без задухи тих кадил, а наша просто сохне в їх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російскої літератури почав ся власне з того часу, коли Бєлінскій, перед лицем самого Пушкина, зважив ся напечатати, що в Россії ще нема літератури.

За такі слова Бєлінского трохи не розірвали тодішні патентовані російскі „патріоти“, а тим часом історія показала, що в словах Бєлінского й був правдивий патріотизм.

P. S. Ми дуже раді, що можемо вказати на допись д. Вільхівского „З України“, в „Правді“ 1893 за міс. лютий, як на доказ того, що найновіщі українскі писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівскій, котрий вже нераз высказував здорові думки в дописах своїх у „Буковині“, „Зорі“ і „Правді“, тепер говорить про те, коли галицка печать може мати інтерес для публіки українскої в Россії, — і доволі ясно каже, що теперішна галицко-українска печать майже ніякого інтересу там мати не може.

„Українска інтелігенція в Россії, каже д. Вільхівскій, має в руках досить велику росій-

Digitized by Google

ску літературу і досить звикла до неї. Ся література в безперечно живою і дужою літературою і через те вдоволняє богатьом духовним потребам, що має інтелігент Українець. Коли українське письменство буде йти тілько слідом за російським, . . . то воно здобуде прихильности від нашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московскій літературі... Се-ж я кажу так, що коли „те саме знаходить", а найсправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українскому письменстві навіть тої живої течії, яка є у російскому, а знаходила більш клєрикально - консервативне рутенство, бурсацко-семинарску мертвоту. Де-ж їй було прихиляти ся до українского письменства?"

„Ні, коли хочуть українско-рускі письменники, щоб їх читано і в Росії, щоб їх твори посували наперед українску справу, то мусять вони давати те, чого не може, не має сили через свої обставини дати російске письменство... В Росії письменству нема волі, думка спиняють ся цензурними заходами, — хай галицкі виданя дадуть нам приклад вільної думки, думки не підрізаної ні офіціяльними, ні хатними цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що їх читати муть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українска інтелігенція, як і в загалі російска, шукає волі, широко зрозумілого лібералізму, і хто їй єго дасть, тим вона і цікавить ся"...

В сих словах далеко більше правди й розуміня добра для нашої літератури, ніж в опті-

Digitized by Google

мізмі д. Вартового в поглядах на літературу українску і в пессімізмі в поглядах на громаду і культуру російску, в котрій би то кн. В. Мещерский тепер замістив Герцена і котроі-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилати в австрійску Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як власне може скріпитись українска література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мещерского ніхто в суріоз у Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тілько на те, що напрямок інтелігенції в Росії характеризує ся тепер зовсім не газетами, котрі справді дуже придавлені цензурою, (хоть і між газетами напр. „Русскія Вѣдомости“ держуть ся прогрессівного напрямку досить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогрессівні, — „Вѣстникъ Европы“, „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстникъ“ явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20—25.000 пренумерантів, між котрими третю частину власне в українских губерніях.

Порівнайте хоч по 2 книжки названих місячників з галицкими виданями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Европі, — тоді як галицко-українска література тої Европи не хоче знати.*) В тім то наше найбільше горе, що коли

*) Підіть напр. в редакції галицких видань, в товариства галицкі, чи знайдете ви там напр. французку, або англійску книгу, місячник?

Digitized by Google

в Росії давить печать реакція поліцейска, в Галичині ві мертвить реакція громадска, добровільна, а в Україні необразованність самих літераторів! Остатні хиби страшніщі всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину").

Там і з німецкими не густо, крім хиба газет, з котрих зрештою все таки можна було-б нарізати чогось живіщого і путніщого, ніж звичайні звістки в галицких газетах! — Вище ми говорили про періодичні виданя російскі, котрі слідять за Европою. До того не забуваймо переклади книг, котрі остатними часами знов оживились у Росії. Так напр. в остатні місяці там явились перекл. таких капітальних діл, як Буасьв — „Паденіе язычества", Сорель — „Европа і французка революція", Грін — „Исторія англійскаго народа", Дюрінг — „Курсъ національной и соціальной экономіи", котрі треба знати і спеціялістам і просто образованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українску літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Їх пізніщі погляди, більше панрускі. Автономні думки і праці Нечуя. Новіщі праці російских Українців і австрійских Русинів для зросту українскоі літературноі автономіі. Неслушність автономного фанатизму в сій справі в Росіі і в Австріі. Погляди д. Вартового на москалефілів галицких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруского москалефільства. Єго натуральні причини. Заграничний і реакційний елемент в нему, а надто в єго генеральному штабі. Москалефільска молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки незгоди і можливоі солідарности австрорускнх москалефілів і радика-

Digitized by Google

лів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість українскоі літератури не зовсім входить в цілі наших листів і заслугує осібної студіі. Та все таки ми мусимо тут сказати дещо в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українскі писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українску, а надто рівну в уссму з російскою. І доси есть такі українскі писателі, котрі і зостались на сім же ступні. Думки про самостоячу українску літературу проскакують у Костомарова перед его арештом, очевидно під упливом західнославянских патріотів, ческих і іллірских. Тілько ж в часи „Основи“ Костомаров обявив всі літературні заходи українских писателів діллетантством, окрім праці коло популярноі літератури, в котрій одній вбачав серіозне діло. В огляді українскоі літератури, зробленому для книги Гербеля „Поэзія славянъ“, Костомаров виразно признав, що українска література істнує і може істнувати лишень „для домашнього обиходу“, як підрядна російскій. В пізнійших статях своіх у „Вѣстн. Европы“ він розвивав подібнуж думку, не хвалючи навіть намірів перекладати на українску мову таких авторів, як Шекспір, а напираючи на потребу літератури про простий народ і для него. В сі часи Костомаров дав чудненький образ твору

Digitized by Google

вкупі російского і українского, — в повісти „Черниговка", котрій все, що йде від автора, написано по російскому, а розмови дієвих осіб написані по українскому.

В часи „Основи" енергічно виступив з думкою про самостоячу українску літературу д. Куліш, котрий придумав для російскої літератури і термін: „сусідня, або за Есманьска словесність". (Есмань — річка на східній границі Чернигівскої губерніі). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статі по українскому, — історичні, з рештою, на пів популярні, як „Хмельнищина". Пізніще Куліш напечатав по українскому у „Правді" „Перший период козацтва", одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, — та в той же час був обернувся і до російскої літератури більше прихильно, очевидно, признаючи і ві не тілько сусідньою, а все таки, по своєму рідною Українцям. Тепер він ужива термінів: с т а р о р у с к а для українскої мови і літератури і н о в о р у с к а для російскої, пише по російскому свої наукові твори з явно панрускою тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українску мову з Шекспіра, Байрона і др. розширя українску літературу за границі простонародности, а своїми оригінальними українскими творами (про зміст котрих тут не до речі говорити), те ж не простонародніми по сюжетам, зручно вбогача нашу літературну мову.

Думка про повну самостоячість українскої національности і літератури енергічніще проявилась у декого з новіщих українских писате-

Digitized by Google

лів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по українскому романи з життя людей університетского образованя (Уривки з „Чорних Хмар“ явились у „Правді“ 1873 р. Раніще в Галичині стали появлятись з подібними намірами повісті д. Кониського, але вони були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабі з усіх боків, окрім мови). Як уже сказано, романи ті слабіщі, ніж повісти Нечуя з простонародного життя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по українскому і досить обширну наукову студію: „Світогляд українского народу“, але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знакомства з станом мітологічної науки в Европі, та і в самій Росії погляди учеників Грімм-Куновскої школи, таких як Афанасьєв, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілими.

В остатні 10—15 років думка про повну самостоячість української літератури виголошувалась часто і рішучо і в Галичині і в Росії (в остатній найенергічніще д. Оленою Пчілкою) та, як уже сказано, практичні заходи коло тої самостоячости були не великі і не сильні. В беллетристиці найбільше підперли сю думку праці д. Чайченка, про котрі ми мали пригоду говорити, — в поезії лишень деякі переклади. По части публіцістики і науки варті уваги деякі статі в „Правді“ і „Зорі“, між котрими сурьозну наукову вартість мають тілько статі в „Зорі“, про сімю на Україні в XVI-XVII. ст. Цілі книги публіцістичні і наукові по українскому появили російскі Українці лишень у

Digitized by Google

Женеві. Про сі всі праці треба сказати, що се все лишень проба роботи для ширшої літератури українскої, але ще не література.

Треба завважати, що есть ще одна причина, котра спиня зріст літератури українскої, по крайній мірі політичної і примушує навіть автономістів-Українців писати по російскому. Тепер безспорно інтеллігентному Українцеві лекше читати писане по російскому, ніж по українскому. Окрім того, доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить всякий, хто пише про політичні справи навіть українскі по українскому, зразу обрізує собі $^{9}/_{10}$ публіки з тої, котру міг би мати, і не осягає някого реального інтересу, бо політичні справи біжуть. Тілько тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля, за помічю в першій лінії всеросійскої агітації на всеросійскій же мові, — настане для українских політиків і публіцістів потрібний спокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українску політичну літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по українскому варто писати про політичні речі лишень для Галичан.

В загалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українску есть думка більше австроруска, ніж російско-українска. Воно й натурально, бо в Австрійскій Русі тепер есть для такої літератури більше реальної підстави. Горе тілько, що ідейна відсталість австро-руских писателів навіть у порівнаню з російско-українскими лежить коло-

Digitized by Google

дою на дорозі поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австрії, не станемо загадувати. Порахуємо ліпше здобутки ві до сего часу.

Здобутки ті більш формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважніщі з тих підстав — учебники шкільні, елементарні й гімназіальні. Тут народовцям, а надто „Просвіті“ належить повна заслуга, хоч улекшена офіціальними обставинами й заходами. Для російскої України поки що та педагогічна література галицка великої вартости мати не може, як через ріжницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російским Українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварскою. Ліпше оброблені лишень учебники по словесности: дд. Партицкого, Ол. Барвінского і др.

По части вищої науки австроруска література появила дуже не багато, не глядючи на те, що в ній вже більше 40 років істнують рускі університетскі катедри. Найліпша праця на сім полі австро-руска і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — се „Исторія литературы рускои“ д. Ом. Огоновского. Тілько ж се лишень звод матеріалу найбільше про нову малоруску літературу XIX ст., а властиво наукової обробки ево автор не дав, бо, видимо, по своєму напрямку і по слабости загального образованя, не способен дати. Мова сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солод-

Digitized by Google

ковата і без потреби підроблена під народні пісні часто дратує.

Слідити за европейскою передовою думкою в науці й політиці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виємкою беллетристики, найбільше, хоч все таки мало, читаються в Росії з усего, що печатаєся в Австрійскій Русі. Але проб тих дуже мало. Число їх, видимо, спиняєся недостачею робітників і коштів видання в Австрійскій Русі.

Після всего попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячести української чи малорускої літератури ще й доси нова. Вона поки що більше тілько поставлена, як питанє, ніж розрішена пробою, хоч усе таки можна сказати, що в остатні часи досить замітно вбільшились ознаки можливости значного розширеня тої літератури. В усякім разі на сім полі українским автономістам ще предстоїть багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже не резонно (не науково!), коли вбачатимуть casus belli в тих, чи иншіх поглядах на єю справу з боку сусідів і своїх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну вагу, а надто в Галичині.

В часи „Основи“ думка про широту української літератури довела до сварки українофілів (з котрих більша частина була власне українскими славянофілами) і московских славянофілів, з котрими, як напр. з Аксаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав свої літературні погляди („Епилогъ къ Черной Радѣ“ в „Русской Бесѣдѣ“). Незгода між Українцями і ма-

Digitized by Google

сою московских славянофілів, певно, наступила б, в міру того як у остатніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їіх з російскими централістами-бюрократами западницкої школи, як Катков. Та все таки тепер чудненько, коли згадаєш, що сварка між двома славянофільскими школами в Росії вийшла власне за справу більше теорітичну, ніж практичну, і що, після гарячої сварки, в кінці і Костомаров і почасти Куліш прийшли до думок про відносини украінского письменства не так далеких від тих, які в 1862—63 рр. высказували і Вол. Ламанский і Ів. Аксаков.

Тепер старе московске славянофільство вимира в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішніх славяноблаготворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все таки благодушно плакав, що „южнорусскимъ братьямъ“ не вільно читати по своєму навіть евангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону украінского слова в Росії почуєш лишень від ліберальних „западників“, потомків того Бєлінского, котрий хоч хвалив украінскі пісні і намір Квітки писати украінскі популярні книжки, та сміявся над думкою про украінску літературу і навіть над Шевченком, — та від „народників“, таких, як д. Златовратскій, хоч і тут здибаєш такого д. Скабичевского, котрий, похваливши Шевченка, дивись! — ускубне украінство і новіщу украінску літературу, видимо, ві не читавши. Та все таки хто зна? Може в Росії і возро-

Digitized by Google

диться яке славяноφільство розумніще, ніж теперішнє славяноблаготворительство, і внять стане хоч на точку Вол. Ламанского і Ів. Аксакова 1862 р. в справі українскої літератури. А з другого боку і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українского слова, хоч при тому ображаються дуже широкими претензіями українских автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють з себе такий громадский елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усякій справі головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все таки на віщо-ж сваритись з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам признано буде те, що вже ми виробили своєю працею. Дальніще рішить дальніща праця.

Справа про широту українскої літератури, відносно до російскої, получила тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формули тепер стали на ножах партії народовецка і москвофільска. Російскі україноφіли рішучо стоять на боці народовців, як російскі славяноφіли і централісти на боці москвофілів. Трохи орігінальний погляд висказав д. Вартовий в однім з своїх недавніх листів у „Буковині“ (л. XIV). Він подав голос за те, що коли б тілько галицкі москвофіли держали себе подібно Костомарову, котрий, при всій свій „прихильности до Москви“ не зрікався українскої народности, працював на ві добро і т. д., або подібно Наумовичу в 60—70 роки, коли

Digitized by Google

той писав народні книжки чистою народною мовою, — то можна б було Українцям миритись з такими галицкими москвофілами.*)

В таких словах видно початок иншого погляду на річ, ніж у звичайних україполюбців. Остатні згори анахтемують галицких „общерусів“, хоч ся анахтема часто була дуже чудною і прямим лицемірством. Бо ж під сю анахтему дійсно мусять підойти не тілько такі люде, як Максимович, Костомаров і др. а й більша частина всіх теперішніх україполюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по українскому, або й зовсім не пищуть, тоді як пишуть по „московскому“. Навіть з числа Українців, вибраних почесними членами товариств народовецких, один не напечатав ні слова по українскому, другий напечатав лишень кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по московскому і з думками історично-етнографічними досить общерускими — в усякім разі відмінними від народовецких теорій.

Тількож, не глядючи на початок такого безстороннього суду над галицкими москвофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих москвофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицких москвофілів, але також і

*) Подібний погляд висказували й ми, між инчим в статі про Костомарова, посланій в „Правду“ на запит українского ві сотрудника. Але редакція „Правди“ зважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

Digitized by Google

в абстрактній постанові всеі справи у д. Вартового.

Він вважа москалефільство більшости інтелігенції українскоі в Росіі за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійских москвофілів зве просто ренегатами тому, що, мовляв, в Австрії нема московскоі культури. Тілько ж і в Польщі XVII—XVIII ст. не було московскоі культури, а чому ж напр. Іов Борецкий, Б. Хмельницкий, С. Палій і др. були москвофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру в загалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед Русинів австрійских на саме тілько ренегатство „погодінскоі колонії“ і т. д. Ренегатство тут було і есть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні.*) Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітуть австрійских Русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відрива людей від мужицтва, між инчим і з его етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити

*) Ренегатом можна назвати напр. Климковича, котрий з гарячого українофіла раптом став москвофілом, але трудно назвати ренегатами напр. Зубрицкого, або Дідицкого, котрі з Рутенців стали по трохи москвофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацкого, котрий те ж по троху переходив від рутенскоі малорускости до москвофільства. Після того і д. Ом. Огоновский буде ренегатом, бо став із Рутенця українофілом.

Digitized by Google

на Венгерскій Русі, де найчесніщі люде, патріоти — москвофіли. Поліпшити такий стан діла україполюбці можуть не фанатичним анахтемуванєм, а лишень працею коло своєі культури і демосу в загалі, а окрім того розважним, можливо спокійним поступованєм з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер ся згода дуже втруднена. Д. Вартовий справедливо покзує на реакційність галицких москвофілів, на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з Побєдоносцевским елзментом у Россіі. Тілько ж для правдивого суду в сій точці треба згадати і те, що значна частина україфілів галицких те ж реакціонери і слуги свого роду Побєдоносцевщини. Тут, значить, суть діла не в тих, чи инших національних фільствах, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційности галицких москвофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшенну політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецких кругів. Сі дві ознаки роблять всякі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скілько небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу есть другі москалефільскі елементи в Галичині — провінціальні москалефіли, перемішані з Рутенцями, і студентска молодіж. Ся молодіж в остатні роки було подавала надію на те, що заложить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках, — в політичних і со-

Digitized by Google

ціальних, — подібну до руско-української радикальної партії. Читателі „Народа“ знають, що ми не дуже то покладались на ті надії і остерегали наших молодших товаришів від дуже завчасного братання з молодими москвофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вийшло нічого, окрім маніфестацій проти львівского митрополіта, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тілько ж можна сказати, молоді москалефіли нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготовлятись до громадскої праці наукою, ніж пускатись у активну роботу, та ще й політичну. Може й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяким публичним ознакам, спинила москалефільску молодіж від виступу з своїм радикалізмом, іще одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилась одірватись від львівского генерального штабу москалефілів, а той не зважиться одірватись від російских Побѣдоносцевских кругів.

Поки так стоятиме справа, — тут буде casus incurabilis. Тілько ж усе таки стояти перед москвофілами з апріорною анахтемою буде нерезонно. Особливо від молодіжі все ж можна сподіватись, що приступивши до якої громадскої праці, хто небудь з неї візьмеся і за народне діло і тоді навіть зрозуміє і вагу народньої мови і хоч скілько небудь зблизиться з народом і національно. Відмірювати заранї міру такого зближіня і національного почутя і грозити анахтемою за недостаточну мі-

Digitized by Google

ру було б перезонним. Dunque vedremo! — ліпше скажемо ми, а не speriamo bene! як говорять Італіанці в безнадійних пригодах.

Оберлувшись до москвофілів-Рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспорно між ними есть люде добросовістні, котрі по своєму хотять полегкости своєму народу від усяких болячок і гніту і дещо роблять в сему напрямку. Звісно, брак політичного образования, а також натиск львівского генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки спільні українским поступовцям з чесніщими москалефілами можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичнім.

Вже й тепер дехто з москалефілів починають розуміти важність економічних справ в смислі більше-менше радикальному.*) Єсть

---

*) В свій час Наумович не мало попрацював для ширення серед народу думки про кооперацію. Дещо в сім напрямку роблять і тепер дехто з москалефілів. Єсть москалефіли, котрі підпирають між народом думку про солідарність (змову) перед панами в справі найму на полеві роботи і т. и. В таких точках чесніщі москалефіли на провінції сходяться з ліпшими народовцями. — P. S. Після того, як усі наші листи були написані, відбулось 29 сентября окружне віче в Стрию, де провінціальні народовці і москвофіли, а та-

Digitized by Google

такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деяк москалефіли не зовсім відмовляють вартости народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в остатні часи, то власне нова ера з ві поліцейскими погрозами москалефілам, бо поліцейске украінофільство мусіло також роздратувати галицких общерус'в, як поліцейска общерускість в Росії роздратувала украінофілів.

Найбільшою перепоною між украінскими поступовцями і москалефілами стоїть клерікалізм остатніх. Тілько ж унять таки треба згадати, що клерікалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зріст і серед Галичан думки, котра все таки де-далі все більше ширится і на сході Европи, а власне, що в справах віри треба кождому залишити свободу вірити, чи не вірити і що, відповідно сему, найліпше впорядковане справи релігійної єсть не тілько повна толеранція, а

кож радикали радились досить мирно і солідарно приймяли резолюції в таких важних політичних справах, як реформа виборчого права, скликане всенароднього віча ві Львові і т. и. Також звісний народовець, д. Олесніцкий сконстатував, що Стрийщина єсть краєм, де „люде обох партій працюють згідно над піднесенєм народу“, а москвофіл д. Антоневич виступив з обороною щирости намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджуєся.

Digitized by Google

й поділ церкви від держави, про котрий галицкі радикали поставили думку навіть селян, і селяне приняли ві не без сімпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить, що москвофіли, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецкі клерикали з переконання, чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеся систематично переробка унії на латинске католицтво, та ще й за помічю державної і краєвої власти, з котрих остатня тепер панско-польска. Загал народовців не зна, як єму бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою „церковною реформою", і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з москалефілами депутація, в якій був і священник — проф. Ом. Огоновский. Тілько ж нова ера спутала ту опозіцію, і тепер одна частина народовців (фракція „Правди") явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція „Дѣла") щось бормоче проти неї, та не зважується на рішучу опозіцію. Москалефіли ж рішучо недовольні реформою, при чому деякі з них сімпатизують з православієм.

Православіе греко-російске не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий инший ислам. Та в наші часи свободи совісти і проти православія не личить так виступати, як виступають напр. народовецкі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, то б то криками про державну і національну зраду, і підпирати

Digitized by Google

в сій точці панско польску католицку поліцію. Мало того, наклін до православія, при загальнім недовольстві Галичан польско-католицкою реформою уніі, може послужити в Галичині вдане справі свободи совісти і поділу церкви від держави. Галицкі православні і в загалі сторонники „чистоти восточного обряду“ і независимости уніяцкої церкви, бачучи проти себе державний і краєвий уряд, мусять, як усякі дісиденти, требувати свободи совісти, автономії конфессійних громад і в кінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англіі і Шотландіі радикальні протестанти, забуваючи свою давню ненависть до папского Риму, як до нового Вавилону і сідала апокалиптичного дракона, помагали католикам в справі скасуваня привілегій епископальної державної церкви в Ірландіі, з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома, — великобританскі вільнодумці робили те ж, в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландіі!

Окрім того політика єсть перш усего політика, то б то упорядкованє справ державних і соціальних. Не ма нічого більше не резонного, як перемішувати з ними справи культурні, — як національно-літературні, релігійні і т. д. Нарешті сам же д. Вартовий говорить, що для оборони національности треба певних державних прав, а для того що б народ міг розуміти вартість своєї національности і боротись за неї,

Digitized by Google

треба, що б єго добробут економічний був піднятий. Після сего зовсім не резонно буде накладати згори анахтему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширеня політичних прав нашого народу в Австріі і для піднятя єго добробуту. Аби тілько права ті розширялись, а добробут той піднявся, то і національність наша сама собою піднімеся. Ждати иншого значить не вірити в саму жизненність тоі національности. Значить, і від москвофілів, чи общерусів галицких слід требувати не того, що б вони поділяли наші національно-літературні погляди, а що б вони працювали для розширеня політичних прав народу нашого і єго добробуту, а тоді народ сам піде по нашій національній дорозі, а не по йіхній, і переломить і йіх у сій точці.

Анахтеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами „всякими способами“, — в тім числі і поліцейскими, яку ведуть народовці, а надто фракціі „Правди“, — тілько пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперішнім галицким москвофілам, навіть ліпшим, страшенно далеко від того, що б стати на порядну дорогу, але замісць анахтем, ми ліпше зробимо, коли будемо показувати йім на ту дорогу.

Так то з ріжних боків виставляються точки можливоі солідарности поступовців украінских навіть з австро-рускими москвофілами, — точки, котрі в суммі своій зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями украінофілами в справі національній. При те-

Digitized by Google

перішнім стані партій в Галичині, поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в игрaшки парламентарної „тактики“ зо всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, що б прихилити до своїх основних принціпів найбільшу часть людей, а надто з простого народу, котрий в рускій людности Галичини есть класом, хоч найбідніщим, а все таки найбільше независимим і найважніщим вже по своєму числу. Тілько ж ті поступовці мусять не стояти з апріорними анахтемами ні проти якої рускої партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принціпи, бути готові до солідарної, або до параллельної політики зо всякою партією, котра прийме яку небудь точку з їх програми, — з москалефільскою, як і украінофільскою. А в точках спеціальних радикалізм *farà da se* — сам за себе постоіть!

Розумна політіка потрібує ідеалізму, широко- і далеко-глядного, а сентіментальність і фанатичне доктринерство кружкове також неподібні до него, як і оппортуністичне хиляне на всі боки!

Digitized by Google

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Їіх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна поглядуна нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентіментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Єго історичний недогляд: радикалізм річ стара в українскому руху, а консерватизм і ново-ерство — нова; ренегатский елемент в українскому консерватизмі і ново-ерстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новосрців проти радикалів. Єго вплив на Україні. Початок кінця сего впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміне Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Єго неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народовцями. Непреміннність війни єго зо львівскими народовцями. Потреба самостоячої організації посту-

Digitized by Google

пових національ українських. Народовська лівиця.

Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі наші попередні листи були давно написані, коли ми прочитали в нрах 29—32 „Буковини“ нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали дещо змінити в наших листах після сих нових листів, але, роздумавшись, зоставили нами написане, як було, а з поводу новонаписанного д. Вартовим поклали собі поговорити осібно. Хто з увагою перечита старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто спосіб трактувати справи, — так що старі й нові листи єго показують власне дві фази в розвитку думок автора, котрий видимо дещо перечитав нове й передумав на ново. Позаяк на Україні єсть люде, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанеся так, як була вона написана (Зовсім в духу перших листів д. Вартового написана „Profession de foi молодих Українців“, напечатана в „Правді“, „Ділі“ і „Буковині“). А з новими думками д. Вартового, чи з новими відтінками їх, ми поговоримо осібно.

Перш усего перепишемо до себе початковий устуи з XIII-ого листу:

„Перші XII „Листів з України наддніпрянскоі“ писали ся ще тоді, як „Буковину“ пускано в Россію, і писали ся з оглядом на цензуру. Тим чимало зістало ся там недобалака-

Digitized by Google

ного. Між иншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих Русинів-Українців), що мусять Русини-Українці дбати про те, щоб відмінив ся сьогочасний режім у Россії та щоб підніс ся добробут народній. Одже в слова про те, щоб відмінювати режім российский, ми клали не инше яке розуміння, а тільки те, що сей режім мусить відмінити ся радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і що до добробуту народнього, то розуміли ми, що свідомі Українці-Русини ніяк не можуть погодити ся з тим, щоб і далі на Вкраіні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працьовникові.

„Не тільки як просто люде, але й як українскі національ мусимо ми дбати і про инший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ бороти ся за свої національні права й виборювати їх; без добробуту народнього неможлива єсть річ довести робітний народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічувати ся, а тепер сього нема, бо усе його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба.

„Ось через віщо мусимо ми усякими способами розповсюджувати у Россії ідеї конституційні — не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий Русин-Українець повинен бути конституціоналістом. Постановивши собі сю тезу яко необхідну, ми від

Digitized by Google

разу перестанемо хитати ся на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряду: ласки в него ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Ото-ж на нашому вкраінско-рускому прапорі поруч з словами „самостайність украінско-рускоі нацiі“ мусять стояти слова конституція в Россіі, яко спосіб здобути нові кращі порядки.

„Третьою тезою на тому-ж прапорі мусить бути добробут народній, і щоб досягти його, мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам россійский уряд, а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо-ж добробут народній розуміємо ми не яко які палліятівні полекшіння там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча заздалегідь і не можемо сказати, які саме форми людских відносин дадуть нам той лад.

„З отсими трьома тезами на своєму прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднати ся з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певне здобудемо прихильности від поступових россійских елементів (опріч, звісно, тих псевдо-поступовців Москалів, що не можуть ніяк погодити ся з думкою про украінску наційну самостайність) і зможем гуртом, в купі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людскі права“.

Хто зрівня отсей уступ з відповідними місцями попередніх листів д. Вартового, а надто

Digitized by Google

в справі соціальній, той побачить, що тут есть не сама тілько редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто став на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки в конець вияснится спор між індівідуалізмом та колектівізмом. Зрештою ми не станемо споритись з д. Вартовим про генезу его думок, а вдовольняємось (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми, особисто, мусимо занотувати, що він став значно милостивіщий і до нас. Нещасний Драгоманов вийшов у него вже не зрадником, котрий „за шмат гнилої московської ковбаси продасть матір-Україну“, а хоть і „москвофілом“, або „прихильником до Москви“, та все таки таким, котрий „зостається на вкраінскорускому грунті, не зрікається своєї народности і працює їй на користь і добро, як те робив Микола Костомаров“.

Хоч нам трошки піяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового, не ради себе, а ради того, що есть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опиняться в такому ж стані, як і ми. Не без користи буде вияснити той стан. Хоч для нас компанія з Костомаровим аж занадто почесна, та ми мусимо зректись тої чести, вказавши д. Вартовому на ріжницю часів, в котрі склались думки знаменитого історика і наші, а також на ріжницю обставин особистих і історичних.

Digitized by Google

Костомаров був украінский славянофіл, виросший виключно на російскім грунті, дальше котрого справи єму виявлялись досить неясно, мало торкали єго. Почувши себе Украінцем, Костомаров надав славянофільству свому федеральний характер, та все таки виявляв собі славянство чимсь осібним від иншого світа і непремінно звязаним з Росією. З такими думками він виложив програму кирило-методієвского брацтва, навіть не натякнувши й словом на долю неславянских народів ні Росіі, ні Австріі і Балканских сторін, з котрими, як напр. з Руминами і Мадярами треба ж було знайти якийсь лад у Славянских Сполучених Штатах, проєктованих Костомаровим від Адріатики до Берингового моря *).

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий — філ, ні украінофіл, ні славянофіліл, а просто Украінець зо вселюдскими тенденціями, або людина украінскоі націі (homo nationis ukrainicae, на манір того, як були колись christianus nationis anglicanae, gallicae, germanicae etc.) а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в книгах тілько, а в житю з земляками австрійскими, зблизитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і на решті працею. По праці в остатні роки ми мабуть чи не

*) Завважаємо, що попікшись на кир.-метод. брацтві, Костомаров опісля своіх політичних думок не висказував ясно,

Digitized by Google

більше стали Галичанином, ніж російским Українцем, а що до „прихильности“, то ми стільки ж „прихильник до Москви“, як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви субєктівно національна зводиться на те, що ми радо читаємо Пушкина, Гоголя, Тургенева і т. и., — так майже таких „москвофілів“ тепер чимало і між Французами, Англичанами і т. и. А обєктівно — політична прихильність наша до Москви зводиться лишень на те, що ми, не бачучи ніяких сурьозних підстав для українского державного сепаратізму в Росії, шукаємо виходу для українского автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії. Тілько ж і д. Вартовий не дума инакше про сю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність Славян, як про справу по меншій мірі занадто далеку від нашого віку, і також мало інтересуємось поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тілько про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-Русинів в Австрії через уживане тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні масси австрійских народів, як Німців та Чехів. Хоч і не маючи австрійских політичних прав, ми все таки літературно працюємо на

Digitized by Google

свою долю для такого поступового „австрійства“ серед прикарпатских Русинів *).

Звернувши більше угаги на сю річ в праці нашій і наростаючого гурту наших товаришів, руско-українских радикалів, д. Вартовий мусить признати одну, на перший погляд чудненьку, а з рештою натуральну прояву, — а власне, що ми, хоч отверто признаємось, що читаємо з більшим смаком якого небудь Тургенева, ніж плохих сучасних українских белетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!) — на ділі далеко менше Росіяне, ніж $^{99}/_{100}$ придніпрянских україно-філів, котрі, в противність всім своім фразам, все таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицких справ на стілько не знають, що не потраплять з ким із Галичан їм брататись, і коли хто з них почнуть на що рахувати в Австрії, то потраплять власне на тамтошню Побѣдоносцевшину. Чи ми, при такій нашій прихильности до Австрії і до Москви вкупі, посуваємо наперед український автономізм, чи ні, — нехай роздума сам д. Вартовий.

А тілько роздумавши над сею справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вар-

---

*) Певно, колись і Галичина політично зблизиться з Україною російскою, як і всі Славяне між собою, та се мабуть буде тілько тоді, коли виробиться якась всеевропейска федерація. Але се справа далека, а тепер на черзі стоїть перероб готових уже держав так, щоб в них людім було жити зносно.

Digitized by Google

товий і зможе вірно оцінити теперішній руско-український радикалізм, котрим він в усякім разі заінтересувався.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все таки дивиться на него неісторично і не практично, а до того й підходить до справи дуже сентіментально, і через те не може власне дати ради і в тій точці, котра так болить его, а власне в справі „братовбійчої борні“ межи галицкими народовцями і радикалами.

Seid einig... einig... einig...! кличе нас д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швейцарских конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і Ейнзідлерских монахів у кущі! Останнє було б скрайнім сентіменталізмом, котрий би привів до руїни власне справу швейцарских конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицко-українских партій, нагадує борню козацко-українских партій у XVII ст. Порівнанє недоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лишень сентіментального погляду. Відкинувши тодішні гурти чистих егоістів, і тоді натурально було, що одні українські козаки думали вратувати „матку-Украіну“ союзом з Москвою, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба зважити, що основи незгоди нових партій власне не такі, і ще натуральніщі. Незгоди нових партій роскладаються на лінії

Digitized by Google

горізонтальній, а не вертікальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т. и. власне не ріжнились політичними, чи культурними думками, а лишень думками про практичні способи ратування козацтва заграничними союзами, чи підданствами. А тепер скрізь есть партії консервативні, чи поступові по справам нутрішним: політичним, культурним і соціальним. Einig... вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос казав же: „не мир принѣс я, але мечъ!“ Сам д. Вартовий признає користь від критики радикалів, котра зробила те, що „темп українского життя пошвидчав“, тоді як перед тим воно „ставало якимсь задубілим і мертвим“.

А до того д. Вартовий невірно уявля собі найелементарну історію галицко-українского радикалізму. Він дуже помиляється, коли виводить его тілько з 1890 р. з часу заоснованя формальної „руско-українскої радикальної партії“. Ми вже нагадували дійсну історію радикалізму в Галичині, з поводу статі д. Арабажина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лишень, що радикалізм в Галичині появився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицкого „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, котра і тепер продається в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або москвофіли, як Лавровский, Качала, Ом. Огоновский і др. котрі пристали до народовців з ріжними „дипломатичними“ цілями і котрих

Digitized by Google

народовці приняли до себе те ж по дїпломатії. Але з народовецких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол. Барвінского можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали в сурьоз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люде, підперши старі „українско-хлопомански“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести сі думки із стін кружкових у масси народу, не боючись переслідувань, майже завше противузаконних у Австрії.

Народовці перші підняли „братовбійчу борню“, приставши до москвофілів, котрі в 1877 р. з поводу першого процесу Павлика і Франка публично пожалкували, що в Австрії нема Сібіру. Хай д. Вартовий прочита в „Правді“ тодішні статі напр. Володимира Барвінского — Мойсея теперішніх львівских народовців, — то й побачить, хто перший підняв розбрат, ба навіть, хто при тому явився рішучим ренегатом принціпам українскої демократії, — „хлопоманії“ чи „народовства“.

Не глядючи на те ще, в 80-ті роки теперішні старші галицкі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдонародовцями грунт, пишучи в „Правді“, „Дѣлѣ“, „Батьківщині“, але скоро вияснилось, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти на бік, а напр. Павлика так „Дѣло“ просто „виелімінувало із суспільности“ *).

*) Я від себе нагадаю д. Вартовому, що народовці не терпіли й mittimus моіх народо- і

Що-ж оставалось робити радикалам (т. в. консеквентним народовцям), як не скласти зовсім осібно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, при чім їм прийшлось боронитись навіть від того, що тепер обуряє самого д. Вартового, то б то від брехні, буцім то вони не признають самої національности української. Що-ж? ліпше б було, як би всі га-

---

свободо-любних переконань, при спільній праці з ними. Так напр. за час мого редагованя „Батьківщини", в першій половині 1889 р., — котру я вів, як може переконатись д. Вартовий, по самим поміркованим, хоть звісно, твердим, поступовим принціпам, яких мусить держатися усяке народолюбне видане і з якими певне згодився б і д. Вартовий, — мені прийшлося претерпіти страшенні муки в борні з народовцями майже за кожду стрічку, написану по тим найпоміркованим принціпам. Д. Вартовий ледви й повірить, що один із тих принціпів, ізза котрих народовці найбільше воювали зо мною, — в і р о т е р п и м і с т ь ! Нарешті народовці стали рішучо домагатися від мене: або перемінити ті свої принціпи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав остатне,— і народовці розписалися в своїм поступку зо мною у 24 ч. „Батьківщини" за 1889 р. Сеж був час, коли народовці н а й д р у ж е л ю б н і щ е відносилися до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі здумати, як поступали народовці зо мною на Kriegsfuss-і, котрий трівав з самого нашого виступу в 70-х рр. — М. Павлик.

Digitized by Google

лицкі радикали 70-тих років вибрали собі долю д. Белея, котрий з редактора радикального „Сьвіта“ став редактором консервативного „Дѣла ? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тілько можна буде з ним розмовляти ясно про „братовбійчу війну“, котру б то „осуджує уся сьвідома українско-руска інтелігенція на Вкраіні російскій“.

Д. Вартовий натяка на те, що подібна війна іде і в російскій Україні. Про се ні нам, ні ему не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли quidquid latet adparebit, а поки навіть терпіти багато крутенини і брехонь. Тілько ж все таки ми можемо нагадати досить звісні факти. Так всі знають про рішучий для свого часу радикалізм Шевченка і „хлопоманії“ 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російских україноолюбців послали во Львів, з поводу заходів о. Качали основувати консервативно-українофільску партію, союзну з польскими магнатами і клерикалами, отвертий лист, в котрому виложили принціпи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у „Правді“, перепечатали ми в наших Австро-руских Споминах). В 1876 р. значні кружки Українців заложили отверто соціалістичне видане „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором ві, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із поміркованіщих.

Але не забаром у тих радикальних українских кружках сталась „невидержка“, котра

Digitized by Google

дійшла до того, що дехто з закладчиків „Громади“ почали брататись з ві ворогами, як Вол. Барвінский і К-о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільного з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами спиняти зріст політичних думок на Україні для якогось „культурництва“. На решті на тому мертвому болоті, котре по троху прикрило українство в 80-ті роки і котре признав за таке сам д. Вартовий, виросли квіточки „нової ери“, перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *).

Д. Вартовий все чомусь обминає сю „нову еру“, а тим часом вона гра рішучу ролю в тій „братовбійчій війні“, яку він осуджує в імені всіх Українців. Нова ера була суммою і вінцем розмаітого ренегатства проти принціпів українского руху 60 х і 70 х років, ба навіть проти всіх живих основ українства, по крайній мірі з 40 х років. Між иичим ся нова ера в своєму початку, в 1891 р. проявила себе в такому факті:

В Коломийщині самі селяне Русини поставили кандидатом на виборах у раду дер-

*) Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мгла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах:

вдругъ стало неизвѣстно,
Что глупо, что умно, что честно, что безчестно, —

і в котрій героєм часу мусів стати Щедринский „Иванъ Непомнящій“.

Digitized by Google

жавцу д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підпирали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові признати, що радикали між виборцями в Галичині числяться в меншости (більшість там і досі мають з рештою не народовці, а москвофіли). Тільки-ж в краях з розвитою політичною совістю, як напр. в Швейцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостів, а дає і їм голос в парламентах. Для того тепер у Швейцарії вводиться спеціальне „пропорціональне представительство", а перед тим політичні партії держались звичаю вписувати в свої листи кандидатські і певне число кандидатів опозиційних партій. В Англії часто в певних округах партії не ставляють своїх противукандидатів, а не так давно була там дуже поучительна пригода: появилась серед селян (крестян по нашому) агітація, що б зложити осібну свою партію, то ж кілько панів зложили гроші на кошти виборів, що б кандидат тої партії (Arch) пройшов у парламент: нехай, мовляв, він там вискаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталось у нашій Коломийщині в часи „нової ери"? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили єго народовці і побідили за поміччю поліції, Поляків, Жидів, і — москвофільских попів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б нова ера справді мала на цілі здобути реальні уступки для народу, а не притлумити єго ой-

Digitized by Google

позіцію магнатеско-клерикальній партіі, то б то не була тенетами, в котрі піймались і лішні з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти „новоі ери“, виратували честь українского прапору і в Галичині, і в Росі, і певні, що се не забаром признають за ними не тілько д. Вартовий, а й більше консервативні україполюбці, коли ближче пізнають справу.

З сего огляду ясно видно, що по своїм принціпам руско-українскі радикали зовсім не нова фракція, котра буцім „відбилась зовсім на свій шлях“ недавно, тричотирі роки назад, а властиво стара, основна партія демократично-українска-колишня хлопоманска, народовецька і т. д, — а що власне теперішні народовці, українофільскі консерватори, новоерці і т. д. суть роскольниками, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному смислі сего слова Бо що ж можна сказати напр. об тих. хто в 1888 р. писав проти єзуіцтва галицких епископів, а в р. 1890 виробляв нову ёру, в котрій ті епископи признані духовними і політичними головами Русинів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гріх, новоерскі крутії і ренегати кинулись боротися з радикалами такими способами, як уневняти українску громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійско-руским виданям, що буцім то

Digitized by Google

радикали просто москвофіли, зрадники своїй нації і трохи не прямі сторонники „культури російских урядників".

Навіть по першим листам д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українского руху 70-х років такі брехні почали було пускати корні. Але не забаром правда мусила вияснитись, та й нова ера Романчукова мусіла лопнути, що б замінитись новіщою ерою „Правди" д. Барвінского, то б то чистісіньким ультрамонтанским клерікалізмом, проти котрого рішуче виступа і д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної ріжниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорить д. Вартовий. Теорітична ж ріжниця зводиться хиба на те, що одні йдуть до цілів національних (автономія і розвиток нашої нації) виходючи від принціпів всесвітнього поступу, а другі йдуть до сих принціпів, виходючи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніща, певніща для поступу, користніща для національности, — але воюватись з поводу такої незгоди було б справді братовбивством, або навіть самовбивством.

З сего погляду ми власне не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, сопоставляючи їх з народовцями, а надто галицкими, в своєму критичному огляді. Він закида радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміня

Digitized by Google

(докторальний тон в загалі, самохвальство в „Хліборобі“, висміюване анонімів і псевдонімів, і деяких буцім то достойних пошани людей, вишукуване у народовців ретроградних ідей, захвалюване усего московского і т. д.) Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх може більше, ніж д. Вартовий, і по товарискому поправляють їх і навіть печатають в „Народі“ поправки сторонніх. Про більшу частину закидів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміне, вже було говорено в „Народі“, і д. Вартовий мабуть просто не мав пригоди прочитати того. В усякім разі ми не маємо раціі повторятись. Вкажемо хиба на деякі грубіщі помилки й непорозуміня д. Вартового.

Так д. Вартовий зовсім невірно приписує нам, що ми засуджуємо „гуртом усю народовску пресу, як нікчемну“ (про те, що б ми „обороняли все московске“ просто сором говорити!) На ділі ми напр. і в „Вѣст. Европы“, в „СП. Вѣдомостяхъ“, „Кіевскомъ Телеграфѣ“ в 70-ті роки, в петербурскому „Дѣлѣ“ в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і органах народовців. В рецензіях в „Народі“ було показано не раз добре і в „Зорі“ і в воюючій против нас „Правді“. Ми не винні, що сего доброго ми знайшли не багато і що поряд з ним знайшли мертве й гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідну ниву. Далі ми ніколи не думали смятись над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тілько з поводу того, як новоерці завіряли, буцім то в російскій Україні есть „ціла партія

Digitized by Google

австрофілів", що та Украіна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми нігде не бачимо австро-украінских Мацціні, Меніних, Гарібальді, а лишень дві-три маски, котрі в галицких часописях иноді махають проти Росіі паперовими мечами, і виводили з того тезу, котру між инчим треба знати і громадянам і урядам у Росіі, як і в Австріі, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в Російскій Украіні нема. Не вже ж ми сим прогрішились перед чим, або перед ким небудь, а не зробили украінолюбцям, а надто російским, дійсноі прислуги?

В „Народі" була іронічна замітка з поводу ліберальноі замітки одного народовця, про осібність моралі від релігіі, і ті, хто знає як той же самий народовець не так давно, в статі, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував еп. Пелеша, як представителя украінскоі національноі політики, — мусіли прекрасно зрозуміти смисл сеі замітки (Се лишень один з многих примірів хамелеонства того народовця, котрого д. Вартовий вважа за поступовця тілько через те, що, видимо, мало ознакомлений з єго діяльностю. Такий „поступовець" може тілько компрометувати дійсних украінских поступовців). Одна з цілів полемики „Народа" проти народовців — се показати мішанину і несталість йіх думок і заяв і між инчим доводити діло до того, щоб теперішня мішанина думок і людей в народовецких галицко-украінских кругах, – котра иноді доходить до зовсім скандальноі promiscuité і навіть

до свого роду простітуції, — скінчилась тим, щоб думкг и люде „розділилися на ся“: що б чисті ретрогради, ультрамонтане і т. д. пішли в один гурт, а люде, спосібні до поступу, в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, розмову про котру скінчимо чимсь сурьозніщим. Д. Вартовий недовольний з того, що галицкі радикали буцім то дуже довіряються „авторітету Драгоманова“ і всилюєся збити той авторітет найголовніще нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що єго думки про наш „авторітет“ перш усего досить фантастичні, а окрім того скажемо, що нічого так самі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більше компетентні руки, і що ми ведемо ві лиш на виразне бажанє певних земляків наших. Що ми мусимо помилятись, — ми се знаємо, та ось біда: напр. д. Вартовий живе в Росії, а явно не зна фазів украінскаго руху в 70 – 80-ті роки і через те, як ми показали, помиляєся на кождому ступні своіх листів, писаних, коли не „докторально“, то дуже ріщучо. Другі явно не знають галицких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну сістему політичних думок про галицкі і украінскі справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всилюємось піддержувати всякими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспорити ві також сістематичною критикою. що ж? Напр. з 1889 р. — не кажемо вже про раніщі часи — ми получили чимало лайок,

Digitized by Google

навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: ід. Драгоманов вже не був у Росії, не зна справ у Галичині і т. д., перекручувань наших слів, і ні одної систематичної критики наших думок і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовій виставля проти нас тільки вину не нашу, а якогось кружка радикалів, котрий би то, повіривши нам, що буцім то народовецка печать нічого не варта, почав читати „Галицкую Русь". Але перш усього ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю страшенну вину. Про те, що б який небудь радикальний кружок поділяв реакційні тенденції „Галицкой Руси", смішно й говорити. Далі треба ж памятати, що між тенденціями „Гал. Руси" і народовецких редакцій нема різниці, окрім у точці про відносини національности малорускої до великорускої. „Галицкая Русь" виразно говорила, що вона підписувся під „програмою Романчука" за виємкою лишень сего одного пункта. „Православіе (унія), самодержавіе (батьківска рука „Правди") и народность" („національні святощі") однаково — основи програми як галицких москвофілів, так і народовецких органів, — так що ті радикали, котрі читали „Гал. Русь", по части тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж вони читали „Гал. Русь" не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій иноді більше знайдеш в органах москвофільских, ніж в народовецких, а надто новоерского

Digitized by Google

часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покровом болячки австроруского життя, тоді як москвофіли, все таки як опозиція, хоч дуже не мудра, иноді їх відкривають. Д. Вартовому з товаришами нема иншого способу привернути своїх сусід радикалів до читаня народовецких органів, як склонити сі органи до того, що б вони консеквентно критикували австроруске жите з точки демократичної.

Тепер у Галичині починаєся ще один курьоз, послідки котрого, чого доброго, хто небудь те ж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії ведеся поступовими партіями агітація за загальне виборче право, котре між инчим одно тілько може дати Русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицкі радикали ведуть сю агітацію серед свого народу, як можуть, енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівскі і їх органи, їй противляться. Коли галицкі москвофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тілько демократам в наддніпрянскій Україні інтересно стане читати їх органи, а може й галицким радикалам прийдеся в сій точці вступити в компроміс з москвофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині случиться подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світу, — напр. у Швейцарії, де соціалісти і консерватисти, не рікаючись своїх ріжниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хотять тамтошні радикали (буржу-

Digitized by Google

ізні), що мають, при звичайній виборчій системі, в своїх руках парламентску більшість. Звісно, радикалам галицким, котрих національні думки однакові з народовецкими, було б ліпше йти вкупі з народовцями в сій справі, — так що-ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої требує вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий зна в російській Україні „авторітетних“ людей, то нехай би він намовив їх порадити галицким народовцям переміпити їх явно скандальну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворства російских Українців перед галицкими народовцями і радикалами!

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентіментальностю. Ми назвемо его ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий судьдя, не говорить сторонам: seid einig... братія, любите другъ друга! і т. и. а ставить перед ними ясні точки для миру. Д. Вартовий сего не робить і через те все его миротворство не має ніякої вартости. Хай би справді д. Вартовий і другі „авторітетні“ патріоти українскі, котрих болить „братовбивча війна“, попробували напр. намовити галицких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду, відступили радикалам певне число посольских місць, хоч мінімальне.

Горе тілько, що ми наперед не віримо

Digitized by Google

в щасливий кінець такої, чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважаться рішуче стати до опозиції (фракція Романчука, „Дѣло“) або навіть розірвати з польскими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінского, „Правда“). Ми навіть бачимо перед собою перспективу „братовбивчої війни“ між самим д. Вартовим і львівскими народовцями. Д. Вартовий у своїх остатніх листах став власне на ту точку, на якій „азъ грѣшный“ стояв перед Галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецкої пресси і товариств і показав такі яскраві приміри ретроградности дд. К. Устіяновичів, Верхратских, „Просвіти“ і т. и. які і в „Народі“ не часто показуються. Вже „Дѣло“, перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів, з додатком і свого перцю, — про єго критику народовців замітило: „мнимі хиби народовців не зовсім справедливі“. (Так самісінько „Правда“ 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хиба д. Вартовий спинить свою критику ради миру?! Він росказав, як цензура „Просвіти“ заборонила, як „атеістичну“, прислану з Украіни брошурку — переклад статі Лєскова, писателя, котрий в Росії належить до консервативних, пропущеної там цензурою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: Seid einig... mit den Censoren der Proswita! то д. Вартовий відповість: „се така-ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!“ Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергічний, то він помимо „Просвіти“ надрукує ту

Digitized by Google

брошурку, далі другу, третю, відповідні своїм поступово-радикальним думкам. Москвофіли зкричать про нігілізм. Народовці тоді мусять заявити, що вони „воліють ліпше взяти розбрат з Україною, ніж піти за такими лженпророками“ (див. статю Вол. Барвінского проти нас у „Правді“ 1876-77) і навіть, що б оправдити свою анахтему проти д. Вартового, знайдуть у него „москвофільство“, напр. в тім місці его нових листів, де він ставить російску прессу вище галицкої. І підуть д. Вартовий і приятелі его в „козлища“ на страшному суді народовецкому!...

Чи не ліпше було б йим і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв—ові, що справу рішучого розриву між галицкими народовцями-консерваторами і щирими поступовцями серед українских національ уважаємо за непремінну. Остатні листи д. Вартового ще більше впевняють нас у тому. Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести напр. „Дѣло“ із его туману, або „Правду“ із крутійства і ультрамонтанского клерікалізму, а тим часом сей туман, крутійство і клерікалізм будуть де далі все більше компромітувати український рух і в Росії. Коли в тамтошніх кругах українолюбских ознаки галицкого народовства знайдуть собі достаточно прихильників, то кругам тим прийдеся або затятись в конечну деморалізацію, або „розділитися на ся“ і тоді щирі поступовці з тих кругів муситимуть шукати собі осібних від „Дѣла“, „Правди“, а може й від „Зорі“, органів у Галичині. Чи вони его-

Digitized by Google

дяться на чому небудь з галицкими радикалами, що б закласти спільний орган, чи заложать свій осібний орган, — се в суті все одно. Можна тілько бажати, що б се сталося як найскорше, і що б при тому поступові національні українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкуваня там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необходима. З самого XVI ст. свобода Англіі і Шотландіі, далі Франціі, Германіі, Італіі, Венгріі, не обійшлась без еміграції і еміграційної літератури. Не обійдеся без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Вся західня Европа, до котрої volens nolens привязана і Галичина, тепер очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Россія не може зостатись довго при теперішній реакції і апатії, бо инакше, окрім усего иншого, почне вмирати з голоду і т. и. Український національний рух в Росії не може стати консервативним, по програмі Качали, Романчука, Барвінского і т. п. бо инакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не могтиме себе заявити навіть літературно. Остався ему одно — шукати собі трібуни і грунту для праці в Галичині...

Чим скорше, тим ліпше!

Ми мусимо додати, що тілько тоді, коли російско-українські поступові національні рішучо зорганізуються як осібний від гадицких народовців гурт, може статись і спасенний поділ між самими сими народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на провінції, згоджуються з тими міродайними кружка-

Digitized by Google

ми, котрі захопили в свої руки львівські редакції і товариства, та посольські місця. Особливо напр. явне ультрамонтанство „Правди“ та оппозіція народовецких політіків загальному голосованю обурює многих народовців. Тілько ж ся народовецка лівиця не знаходить в себе сили показати свою незавивимість і все плетеся за львівскою правицею, котрою керують люде або недоглядні і необразованні, або чисті крутії і карієристи. Може організація рішучих поступовців з російскої України спасе з сеї народовскої лівиці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівского генерального штабу народовців — даремна надія. Воловодитись з ними — даремна трата часу.

Так як же? спита хто небудь. Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну? Тілько ж ми ніколи не стояли за мир зо всіма на світі. Се було б сентіментальностю, або просто дуростю. Як і в попередному листі, так і тепер ми стоімо за мир, або за толлеранцію між відтінками, так сказати кванітатівними, серед українских патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками украінскої національности і тими, хто признає ві близчі звязки з Москалями, чи з Поляками, між поступовцями радикальніщими, чи поміркованіщими. Але ми рішуче стоімо за чистоту думок кваліатативну і значить за рішучий розбрат українских поступовців з усяким ретроградством і щирих людей між ними з крутійством.

Digitized by Google

Ми думаємо, що нові листи д. Вартового приблизили час і такого миру і такого розбрату.

Париж **М. Драгоманов.**
30 Августа 1893.

Від редакції „Народа". Як бачите з дати, Листи ш. автора скінчені ще перед пяти місяцями. З того часу, в справі виборчій, серед народовців змінилось мало. З противників загального голосованя, народовці раптом усі заявились були за проектом гр. Тафого, що досить близький був до загального голосованя. Але-ж з упадком гр. Тафого і его проекту, дотеперішні народовскі провідники, опять покинули думку про загальне голосованє, і отсе недавно у соймі д. Романчук поклав внесок тільки на безпосередні вибори по селах, на основі теперішної ординації виборчої з поділами на курії, тим часом, як уся свідома людність у Галичині, Русини й Поляки, селяне і міщане систематично домагаються загального голосованя. З народовців навіть оппозіціоністи обзиваються за загальним голосованєм досить несміливо і неясно, між тим як усі москвофіли рішучо стали добиватися загального голосованя, за котре подала петіцію в раду державну навіть „Русская Рада", що в руках давніщих москвофільских реакціонерів, — з більше чим 25.000 підписів!

Більше рішучо виступили провінціальні народовскі оппозіціоністи против ново-ерства д. Барвінского і др. Між иншим, на вічу в Дрогобичі 29. декабря 1893 р. Др. Евгеній Оле-

Digitized by Google

сніцкий, адвокат зі Стрия, один з найчільнійших народовців, критикуючи фідеікоміси, сказав таке:

„Всі партії поступові противні фідеікомісам і в своїх програмах домагаються знесеня їіх. Як же-ж супротів того назвати поступованє посла, котрий вибраний з сільскої курії, і хоч заявляв себе Русином, не лиш голосув, але промовляв за заведенєм нових фідеікомісів в Галичині? (Голоси: Барвінский! зрадник! сумно!).

„Правительственний комісар (Русин-попович, Нападієвич) звертався в тій хвилі до предсідателя, щоби зборонив бесідникови промавляти в той спосіб про послів.

„О. Давидяк (предсідатель, москвофіл) відповідав, що діяльність послів вільно критикувати.

„Др. Олесніцкий говорить серед того дальше: Так є Барвінский! І яким богам служить сей брідско-каменецкий посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинен заступати і боронити?

„Правительств. комісар зборонив бесідникові говорити на той темат.

„Др. Олесніцкий. Даруйте пане комісаре! Я не знав, що той посол тішиться особлившою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всенародний і, може бути, сей голос народу приглушить у совісти сего посла ті панскі оплески, для котрих станув против інтересів мужика (Голоси: „Славно!" (Дивіть Дѣло 1893, 283).

Digitized by Google

Після того, як народовці-реакціонери, по волі польских панів і руских князів церкви, стали йти в гору, — вибір д. Вахнянина в раду державну і д. Барвінского в сойм, — особливо після остатного, — стала проявлятися більше рішучо і опозіція тому реакціонерству навіть серед львівских народовців.

Ми бажали би горяче, щоби та народовецка опозіція ново-ерству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового з Українців найшли би тут натуральних союзників, і поступове українске народовство вибилось би на свою первісну дорогу.

З поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового.

(З „Буковини").

Увага від автора. Перепечатуємо тут з „Буковини" і наші замітки з поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового. Робимо се не лишень для того, щоб поправляти неточности нашого опонента (се було б ділом безконечним, бо він майже ні разу, викладаючи наші думки, не обійшовся без неточностів), а для того, що в сих увагах ми доповнюємо ту сістему думок, котра виложена в попередніх наших Листах. До того ми і в сих увагах старались, при всякій можливости, нагадати історію

Digitized by Google

важніщих боків українского руху в остатні 20—30 років, напр. в справі відносин між російскими Українцями і Галичанами, в справі популярної літератури і т. и. В Росії звичайно історію новіщих часів не дуже то знають, а історію думок і праць, котрі виходили з приватних кружків, всего менше. Тим часом правильний поступ не можливий без знятя минулого, бо инакше нові діячі будуть повторяти старі помилки, або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т. д. і т. д. З Листів же д. Вартового, як і з других ознаків, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звісні багато з характерніщих прояв громадскої думки і праці в остатні 20—30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих прояв не будуть зовсім злишніми.

І я можу сказати, що залюбки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвячений моій відповіді ему, напечатаній в ч. 20—22 і 24—25 „Буковини" сего року. З нами сталось таке, що рідко бував зі спорщиками, то-б то, що ми власне прийшли до одного, по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для лішої згоди скажу кілька слів з поводу остатнього листу д. Вартового, поправляючи его дрібні неточности й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного образованя Українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям окрім

Digitized by Google

Шевченка, ще Пушкина, Лермонтова, — і кажу: „Не судіть строго тих батьків, бо на світі есть інтереси і окрім етнографічного патріотизму"; д. Вартовий передає моі слова так, буцім я „гужу етнографічний патріотизм, кажучи, що є інтереси і вищі від його",— а далі каже навіть, що я „глузую з етнографічного патріотизму". Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додам, що я не тілько не думаю глузувати з етнографічного патріотизму, а дуже ціню его як одну з підстав солідарізації людей, та лишень думаю, що одним ім люде не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: „Д. Драгоманов у своіх „Чудацких думках" жаліть ся, що йому опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мов би він зрадив українство і через те відкидають часть его роботи". Заявляю, що я нігде не висказував жалю подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би неприличною претензійностю завше, а в моєму стані еміграта, котрого писаня заборонені і в Россіи, а часто і в Австріи, зовсім чудним. Я не жалів ся і на те, що деякі земляки звуть мене зрадником, або й просто Москалем, а лишень вказував на се, як на ознаку сили аргументації певної партіи наших старомодних національників.

Д. Вартовий все дивуєть ся моєму поділу літератури руских Словян на „російску, вели-

Digitized by Google

коруску, українску та галицку“ і ставить ?? коло слів „великоруска“ і „галицка“. Не буду говорити про літературу великоруску, а скажу слівце про поділ літератури галицкої від української, щоб хоч пояснити свою думку, коли не переконати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і ві вагу для певних громад з погляду не самої тілько мови і етнографічного грунту певних країн, а з погляду всеї суми історико-культурних обставин. З остатнього погляду вийшло напр. те, що голландска література зовсім одокремилась від німецкої, коли етнографічно Голландці тілько ріжновидність дольних Німців, котрі живуть від Шельди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російскої України, а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво се каже і сам д. Вартовий, коли строго осужує галицкі писаня. Я не буду тут пускатись в суд над ними, а вкажу тілько, із поводу приміра д. Вартового, на те, що для російских Українців галицкі писаня вдаються ся не до смаку і по змісту і навіть по мові. А Галичанам-же, певно, вони до смаку. Вираз до смаку, не до смаку можна взяти в сім випадку за сіноніми своє, рідне — і не своє, чуже.

Подібно тому, як я казав, що малоруска література ще виробляєть ся, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що спільність літератури україн-

Digitized by Google

ської і галицької також ще тілько виробляєть ся. Вже один факт, що в російській Україні з галицких белетристів не читають ся зовсім ніхто, окрім Федьковича, Франка та Кобринської, говорить на користь сеї думки, хоч і сумної.

Які умови помогли-б тому, щоб скорше зближились, або й злились літератури українська і галицька, про се довго-б треба говорити. Я по части говорив про се і не раз, де инде. Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зійтись лишень на грунті інтересів демосу і всеєвропейских поступових ідей.

Не знаю вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцінею, то-б то російску літературу. Мені дуже сего не хочеть ся, бо я вже думав, що вже вияснилось, чому і з якою ціллю я ставав ві Дон-Кіхотом. Та мабуть таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зволить прочитати мої „Чудацкі думки", писані в „Зорі" і в „Народі", та загляне в „Правду", то побачить, що „чарівники", котрі напр. називали російску літературу нічого невартою і навіть шкодливою, „продуктом жовтої крови", „ташкентскою" і т. д., істнували не в моїй „уяві", а в дійсности, в котрій навіть учені люде не радили давати Галичанам Спенсера і Тена в російскому перекладі. Я боронив згадану Дульцінею головно перед Галичанами ради того, що в ній тепер можна знайти культурного елементу далеко більше, ніж в галицкій літературі, і до того такого елементу, котрий, як спробовано було на „Академичному Кружку" 1875—76 рр.,

Digitized by Google

веде просто до народовства, далеко правдивішого ніж правдянське. І в російській Україні я боронив сю Дульцінею лишень перед тими, хто на неї дійсно нападав (а таких „чарівників“ д. Вартовий знайде між иншим і в „Правді“) і тілько ради реального краєвого матеріялу ві (в тім числі і українского) і ради европейского елементу, котрого тепер в ній більше, ніж в українській. В своїх-же листах у „Буковині“ я навіть і не бороню мою Дульцінею, а просто вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенев, тепер стільки-ж рідні українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здає ся, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли-ж на українській мові появлять ся свої „Вії, Тарас Бульба, На кашунѣ, Отцы и Дѣти“ і т. и., я перш усего признаю сей факт. А до того, коли в літературі українській в загалі буде більше культурного елементу, ніж в російській, то я перший буду радніщий проміняти сю Дульцінею на рідну прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данта, Шекспіра і т. д. в орігіналах, або хоч в німецкому перекладі, то я готов підписатись під его радою обома руками. Тільки боюсь я, що не богато наших земляків піде за его радою в російській Україні.*) А про Галичан позволю собі росказати таку пригоду:

*) Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скілько знакомих ему українских батьків довели своїх дітей до того, щоб вони знали мову німецку, так як російску.

Digitized by Google

В 1875—76 рр. у Відень зайіхав один молодий украінофіл з Киіва і добре зближив ся з Січовиками. Яко російский молодик, він ледви знав по німецкому, то-б то міг читати фахові книжки (зрештою мушу сказати, що й таке знанє німецкоі мови в нас зовсім не звичайне) але знав німецку літературу по російским перекладам. І що-ж він побачив у Січі? — що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у Німців єсть романісти Ауербах і Шпільгаґен, і через те він прохав, щоб киівскі приятелі вислали єму грошенят, щоб на новий рік подарувати в Січ орігінали названих німецких писателів від імени украінских братів. Я памятаю, яке здивованє і опозицію викликала ся просьба в наших приятелях-украінолюбцях, якого труду коштувало мені, ознакомленому вже з Галичиною, випрохати таки в них грошенят на се діло.

До того мушу звернути увагу російских Украінців ще на одну річ: в Росіі живе між иншими іллюзіями про Галичину, ще й така, буцім то освічені Галичане добре ознакомлені, коли не зо змістом, то з мовою німецкоі літератури. Але треба завважати, що остатне було правдою до 1867-го р., коли німецка мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польска і подекуди введена галицко-руска, гімназісти і студенти галицкі часто дуже шкандибають з німецкою мовою і через те ім часто лекше прочитати напр. Спенсера по російскому або по польскому, ніж по німецкому. А вже про англійскі

Digitized by Google

орігінали і говорити нічого, коли і французку мову рідко хто знав навіть з літератів галицких.

Що-ж робити в такім стані річей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, — та чи-ж богато їх послухає нашу проповідь? Працювати? — та ж добра праця требує гурту!

А тимчасом треба образувати дітей, треба сіяти певні ідеї в громаді і навіть між самими сіячами... Що-ж дивного, що людина хапається за перші готові книжки на близькій мові, як напр. російска? І коли д. Вартовий придивить ся до речі близше, то побачить, що найбільше кричать против того зовсім не ті, котрі бажають, щоб Україна з Галичиною мали своїх Гоголів, Тепів та Мілів і т. д., а ті, котрі не хотять, щоб наші люде йшли дальше питомих Тредьяковских та Булгаринних.

Я-б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Конїського, бо есть багато рацій, з поводу котрих спір наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній сторонности не можу зовсім обійти сеї речі. Я заговорив про д. Конїського лишень з поводу того, що д. Вартовий поставив его в числі наших беллетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне не хотячи замовчувати сильніщих боків праці д. Конїського, я сказав, що він „має свою ціну, як писатель російский, як корреспондент деяких газет і автор деяких невеликих студій про краєві справи“ (Д. Вартовий пропустив остатні слова, в котрих я розумів журнальні студії д. Конїського),

Digitized by Google

— але як беллетристові українському я мусів одректи значіне д. Кониському, по раціям, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він невдоволений беллетристикою д. Кониського. В чім же я помилив ся? Д. Вартовий каже все таки, що д. Кониський „почав писати великі повісти з інтелігентного життя тоді, як ніхто сего у нас не робив". Правда, але які повісти? Коли се повісти недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісти д. Кониського можна прирівнати до „патріотичної беллетристики „Русскаго Вѣстника" з тою одміною, що в него нема і такого сліду таланту, який був напр. у Болеслава Марковича. Ми сказали-б, що „українофільский" патріотизм д. Кониського наводив єго на менше реакційні тенденції, ніж тенденція „патріотичних" беллетристів Катковского журнала, коли б в недавних утворах д. Кониського не проскочила подібна-ж нитка злости проти поступової молодіжи на Україні. Хто-ж в Росії признає літературні заслуги Катковских беллетристів і не признає, що самою своєю манерою малювати певні боки громадского життя, вони тілько заплутували громадскі думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Кониського, про котрі раніше не було в нас розмови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за невинними публіцистичними роботами д. Кониського, власне російскими, в котрих він, здержуємий рамками характеру тих російских часописів, в котрих він писав (Земство, Страна, Вѣсти. Европы, Русская Мысль) держав ся тенденцій демократичних і

Digitized by Google

поступових, хоч і тут всажував иноді такі речі, як похвала еп. Пелешу, яко репрезентанту українского народного напрямку. В публіцистичних-же працях на мові українскій, в галицких виданях д. Кониський вагав ся на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панством, і може служити власне приміром того, як писатель працьовитий і по своєму щирий, може крутитись і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вияснивши собі основно-культурних і політично-соціяльних прінціпів і руководячись одним лишень формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При иншіх, більш нормальних відносинах між російскою Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Кониського, впали-б тільки на его писательску особу, а тепер вони наробили на лихо шкоди, котру приходить ся виясняти, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так то легка.

При такому суді про українскі писаня д. Кониського ми мусимо сказати, що вони могли-б мати досить велику заслугу: з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що вона-б могла служити приміром для молодих писателів і читателів. Тілько як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, „що ніхто більш за дд. Куліша та Кониського не зробив для поєднання між нами й Галичанами". Се по части правда, та й тут треба звернути увагу не на саму

Digitized by Google

тілько форму повднаня, а й на суть его. А тоді вийде, що д. Коніський служив не стілько провідником у Галичину поступового духу, котрий жив в українському руху 60-их і 70-их років, скілько проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпріпціпну емпірістику львівських народовців, і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку ролю відбув д. Коніський, дякуючи і малому взаємному знаню між Україною і Галичиною і тій темряві епшецькій, котра взагалі скутала Україну в в 80-ті роки, та все таки на нему лежить велика доля одвічальности. І тепер, коли та темрява почала розходитись, свіжим Українцям прийде ся просто рвати звязки в Галичині, вироблені за поміччю д. Коніського, і пристават до других, котрі почали було вироблятись в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Коніський.

Ось наша отверта думка. Нам не так то легко ві говорити, але щире слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Париж, 23 сентября 1893.

P. S. В зносці до XVII-го листу д. Вартовий зачіпав справу, котра більше належить до змісту попередних листів, а власне про те, на скілько можна признавати належащими до літератури, рідної Українцям, праці, писані Українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджув ся брати до української літератури твори наших писателів до татарської доби, хоч і писані по староболгарскому, але не

Digitized by Google

хоче брати туди творів нових писателів, як Кашпіст, Гоголь і др., писаних по російскому. Се справа складна і ми не беремось розрубувати спор дуже рішуче. Думаємо лишень, що писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про житє ві, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, хоч і пишучи по чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читають ся ві інтелігенцією. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того що писав про українскі речі, а ще виявив ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру, — юмор, подібно тому, як Шевченко лірізм. (Якось так вийшло, що на українскій мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій части досить низького, а юмору, або як кажуть Французи: „високого комізму", не показали). Через те Гоголь нам двічи рідний і, певно зістанеть ся таким і на віки, скілько-б не розрослась література українскої мови. Про теперішних російских беллетристів, з роду Українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тілько в Короленку, а зректись Гоголя на цілковиту користь Москалів, не можемо (собі дорожче коштує! як кажуть купці) і думаємо, що історик цівілізації на Україні не обминє и предвісників Гоголевих: Кашпіста і Наріжного, так само як не обминє він і славістів, істориків і етнографів Українців, як Максимовича, Бодянского, Костомарова і др., хоч вони і писали не по українскому. (Д. Ом. Огоновский минув в історії малороссійскої літера-

Digitized by Google

тури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих учених). Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для Українців нерідним писателем, в одній лінії з Моліером або Бальзаком, тоді як напр. д. Конпеький буде українским класиком, стілько-ж не вірна, скільки й смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй же справі!

Треба сказати дещо і з поводу XVII-го „Листу“ д. Вартового. Там говорить ся про думки Костомарова, що наша література мусіла-б переважно бути простонародною. Д. Вартовий каже, що почасти се й мої думки і резюмує їх так, що ми радили українским писателям „сидіти поки на самій народній літературі“, то-б то на популярній, для простого народу.

Таке резюме не зовсім точне. (Д. Вартовий, певно, з прихильности до справи „горячить ся“, і через те часто неточний!) І Костомаров признавав літературу украінску не тілько для простого народу, а й про него. Се і есть правдивий змисл терміну „простонародність украінскої літератури“, на котрій ударяв д. Куліш в єго звісній, на свій час так характерній статі. Під сей термін вкладаєть ся доси більша частина лішного, справді живого, написаного по українскому від часів інтермедій XVII—XVIII ст. і Котляревского. Се факт і се грунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на

Digitized by Google

оці, котрий мусить звинятй тих патріотів, що тепер хотіли-б як найбільше вдержати наших писателів на сім грунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинив ся, як каже тепер д. Вартовий, по части і я в своїх статях у „Правді“ 1873—74-го р. Коли хто підніма розмову про такі погляди, то треба перш усего представити йіх точно, а окрім того зрозуміти йіх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб „помоскалити“ наш нарід, як запевияв д. Вартовий в попередніх листах.

На сім ми скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці, і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер в усякім разі навряд, чи знайде ся Українець, котрий би радив нашим письменникам сидіти на самій простонароднім літературі навіть в найширшому змислі сего слова. Навіть при найбільших сімпатіях до простонародности усякий мусить признати по крайній мірі волю кождому писателю вибирати собі сюжети, аби тілько праця его вийшла вдачною, живою, — між иичим і по мові. А дивляч ся так, приходить ся иноді радити новим українским писателям, щоб оглядались на простий нарід і не впадали в сього роду Тредьяковщину, котра так часто кидаєся в очі писателів галицких, більше затягнутих в високу і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Антеєвою землею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на нашій землі, всякі справи демосу мусять мати велику важність. Значить, для нас мусить бути

Digitized by Google

дуже важною і література про простий нарід і для него. Отже треба сказати, що в остатні роки в українских діячів ся думка, видимо, поблідла. Література етнографічна упала, популярізаційна те-ж. Майже вся робота кинулась до „високої“ літератури, хоч там, — як собі хоче д. Вартовий, — добрих овочів далеко не придбано. В справі літератури популярізаційної новіщі українолюбці пішли назад навіть проти 60-тих років і не тілько по праці, а навіть по замірам.

В 60-ті роки, після відозви Костомарова, в Петербурзі, Полтаві і Київі були зроблені планомірні початки певного енціклопедичного видання популярних брошур, котрому можна було закинути хиба деяку вузость, а також народницку консервативність. Але найбільший гріх тодішних українских діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензурну заборону в Росії, не перенесли своіх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енціклопедії.

В 70-ті роки в Київі взялись за поновліня видань 60-их років, а також виробив ся новий ширший план популярної енціклопедії в европейско-поступовому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знатя мови українскої молодшими українолюбцями, котрі горячіще брались за сю думку, а також слабе наукове їх вихованє, котре показувалось в слабому знатю европейских мов. (Я говорю по власному близькому досвіду, бо в 1874—75 рр. у мене що тижня збирались „енціклопедісти“

Digitized by Google

для обради праці по плану, котрий між иичим був виложений і в моіх статях у „Правді“. Але при довшій праці і видержці плану можна-б було сему горю помалу помогти. В усякім разі в 1874—75 рр. Киляне вміли видати більше популярних брошур, ніж скілько ніх вийшло перед тим і після того. Цензурна заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалась власна невидержка україиолюбців. Одні тілько рішучі соціалісти якийсь час пливли проти ворожої течії і видали кілька брошур, в котрих були свої хиби, але котрим не можна-ж відмовити і певних достоінств і в усякім разі заміру перенести в наш нарід певний общеєвропейский круг думок.

Робота ся українських соціялістів спинилась через стіхійні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси галицких старших партій і т. ин. *).

А тимчасом увага україиолюбних кружків у Росії відвернулась від літератури народної до високої, — і за 10 років ледви 2—3 популярних книжок появили ті кружки в Росії і Австрії, та й то видали ніх без усякого плану. Лишець в остатні 3—4 роки видно більшу працю по сій части: популярні брошури українські появляють ся в Росії, тамтешні україиолюбці печатають деякі брошури в Австрії, беруть до-

---

* Зрештою, я думаю, що деякі в соціял. брошур віденських і женевских того часу можна-б було тепер перепечатати в Галичині.

Digitized by Google

дить дійсну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, — та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріялу для докладної критики сих популяризаційних проб теперішної доби. Скажемо тілько дещо в загалі. Проби ті слабують трема хибами: 1) безсистемністю і припадковостю вибору тем (напр. чому вибрано для розмови з Українцями крижане море, коли їм не розказано основи загальної географії, ні не описана власна країна?); 2) залежність вибору від російского письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім не раціонально, не глядючи на широковіщательні народницкі розмови, а по части дякуючи їм (примір: переклади брошур гр. Л. Толстого, користь від котрих дуже спорна, — переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенского спорщика-ентузіяста представлений дуже не вірно і до котрої українска перекладничка додала зайвше і не додала потрібного); 3) безідейність або ідеї поверховного і негуманного націоналізму (див. в „Народі" нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато есть причин на такі і инші хиби, — але між тими причинами, безспорно, есть загально мала увага до самої справи, до самого обекту популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будем спорити з д. Вартовим і згоджуємось з ним, що наша література мусить розвиватись і з гори в низ і

Digitized by Google

з низу в гору. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люде для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше мав потребу той простий нарід, котрий ніякої мови не знав окрім української, а нарешті, що ся мова простого нашого народу есть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що головна праця наших писателів мусить бути виробленє літератури нашої з низу в гору. Тут популярізаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же популярізаційна література я розумію систематичний провід у простий нарід думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Куліш вказував на „простонародність" української словесности, як на ві найбільшу славу, як на ві осібну прикмету серед других. Коли-б нам пощастило виробити літературу строго-мужицку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людности нашого краю, тепер соціяльно-найнизчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами европейської цівілізації, тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світу, — такого, що про него і той світ заговорив би! Ну, та мабудь ся моя колишня мрія так мрією і зістанеся! Але в усякім разі перед нашими патріотами справа популярної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тимчасом справа ся дуже занедбана в остатні часи і між инчим через те, що майже вся увага теперішних українских літераторів звернута до

Digitized by Google

„високої“ літератури. І дуже часто, коли бачиш далеко не блискучий плод праці якого земляка на сім полі, напр. зовсім слабі переклади великих европейских поетів, мимоволі думаєш: чи не ліпше було-б звернути працю напр. на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та впять таки скажемо: Нехай собі люде працюють як хотять, аби працювали, та тілько треба-б, щоб хто небудь як найскорше і як найсерьозніще взяв ся і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартий заходу, то-б то в такому, котрий би переносив у нарід думки передової інтелігенції, а не такі, з котрих вже інтелігенція сама вижившає і котрі вона кидає народові, по слову: „На тобі, небоже, що мені негоже“.

Такої популярної літератури не пустить тепер цензура російска, ні добровільна цензура старших галицких партій. Для неї треба осібного просвітного товариства в австрійскій Руси... Нехай би наші земляки про се подумали!

Париж, 29 сент. 1893.

Я лишень тепер получив ч. 38 „Буковини“ 1893 р., де напечатано XVIII-ий „Лист“ д. Вартового, і попрошу у Вас місця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дає обєктів

Digitized by Google

для спору. Д. Вартовий згоджує ся зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер зріст руско-українскої літератури, та тілько каже все таки, „що воно не так страшно“, і сподівається ся, що лихо поправить ся якось. Я сам сподіваюсь, що поправить ся, але власне лишень тоді, коли Українці признають, що „воно таки досить страшно“, зрозуміють принціпи тих хиб, та візьмуть ся за принціпіяльну-ж поправу їх.

Спиритись же зза субєктивностів, котрих чимало розсіяно і в XVIII. Листу д. Вартового, по крайній мірі скучно. Я лишень поправлю одну з неточностів, котрих, як звичайно, з горячки, наніс д. Вартовий і в сей Лист. Тай то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши мої слова, кладе за них відвічальність на цілий гурт і бачить в них доказ аж двічі згаданої ім, на ділі фантастичної, прикмети українских радикалів, а власне, що ті „радикали люблять усюди вишукувати у своїх оппонентів (вище сказано: у кожному нерадикалові) соване ретроградство“.

Я вказав у 25 ч. „Буковини“ на замітку д. Вільхівского, як на примір більш вірних і більш пожиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим Листах. Д. Вартовий тепер покликує ся на те, що він у XIII. Листу, напечатаному в 29—30 чч. „Буковини“, зійшов ся з д. Вільхівским, -- і після того виводить про мене і радикалів у загалі те, що виписано вище. Діло-ж у тім, що д. Вартовий в перших

своїх Листах назвав літературу російску „шматом гнилої ковбаси“, за котру мовби то я „продаю матір“, а кн. В. Мещерского і навіть „урядників“ (жандармів сельских) репрезентантами рос. культури. Д. же Вільхівский сказав, що теперішна україно-галицка література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російскою, бо остатня все таки поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертва.

Чи я-ж помилив ся, цітуючи д. Вартового? Чи в Листах єго не стоїть чорним на білому „шмат гнилої ковбаси“ і т. п.? А в усякім разі при чім тут „вишукуване схованого ретроградства“? Се річ, котра, очивидно, зовсім сюди не належить!

Про те-ж, що в XIII. Листу д. Вартовий показав думки „однаковісінькі“ з думками д. Вільхівского, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що-ж тут „кумедного“, як каже д. Вартовий, у тому, що я, пишучи замітку, напечатану в 25 ч. „Буковини“, не мав перед собою 29—30 чч. „Буковини“ з XIII-м Листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII. Листу під фірмою д. Вартовий появив ся трохи не новий писатель, котрому я посвятив осібні Листи в „Народі“.

В сих листах я вказую і на згоду свою і незгоду з сим писателем, і радий би почути відповідь д. Вартового про обєктивні точки нашої незгоди і радий буду „побалакати з ним“, коли він сам того хоче, як можно думати по тому, що він цітує з Сільвіо Пелліко. Тілько я-б дуже прохав єго не наносити в свої

Digitized by Google

дальші Листи стілько субєктивностів і неточностів.

А поки що я попробую усунути один з корінів непорозуміня між нами з поводу вживаємих нами термінів партійних, і для сего зверну увагу д. Вартового на одну точку его Листу XIII, де він ділить теперішну українску інтелігенцію „на дві громади: стару, або українофілів, та молоду, або свідомих Українців".

Хоч д. Вартовий і кида мені стереотипну фразу, що мовби то я „живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла", та я скажу, що мені, хоч би і з Листів д. Вартового і з „Profession de foi молодих Українців", прекрасно відомі проби такого поділу українскої інтелігенції. До того я ще осмілюсь сказати, що автори таких проб стоять в такому к у р с і, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних ій партій ні в одній европейскій стороні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі фантастичний і ультракружковий.

Не буду спинятись на поділі на старих і на молодих, як на речі, котру треба залишити хиба гімназістам, бо тепер, слава богу, і в нас, як і скрізь на світі, есть і молоді і старі однаких думок, і поступових, і инших, і працюючі і непрацюючі. Скажу лишень про поділ д. Вартового по его суті в додаток до того, що вже сказав у „Народі" з поводу ріжного вживаня ріжними людьми слова „українофіли", котрими д. Вартовий не довольнний з одного погляду, а напр. д. Арабажин і другі зовсім з другого.

Digitized by Google

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві їх і історії. Історія показує нам, що термін „українофіли“ появивсь в 50—60 рр., в часи видань Куліша і „Основи“, паралельно терміну „славянофіли“ (московські), з котрими з початку українські патріоти ішли вкупі, а потім розійшлись. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді прозвано українофілами, можно було взяти під сей термін всіх учених і писателів українских від часів Квітки, і слід і тепер взяти під него більшу частину старших і молодших писателів, котрі чи так, чи инакше пишуть про Україну і для неї, (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка) — так що поставити, як д. Вартовий, ознакою українофілів те, що вони „нічого не роблять для укр. літератури“ (навіть на самій українскій мові) буде зовсім чудним. Очивидно, д. Вартовий мусить прибрати для людей, котрих він має на оці, який небудь другий термін, котрий би не мав такого виразного історичного і буквального змислу, що не допуска себе перекручувати по фантазіям.

Далі зовсім не годить ся і термін „свідомі Українці“ для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладає ся в термін „українофіли“, в его буквальному і історичному змислу. Термін „українофіли“ появив ся не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Европі. В першій бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812—

Digitized by Google

1815 р. скрізь по Европі розвились націоналістичні напрямки, котрі названо германофільством, кельтофільством, славянофільством і т. д. Ознака всіх їх і наукова основа була в тому, що всі вони виводили певні політично-соціяльні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної суті, або духу (das Wesen, der Geist) різних народів, чи рас. Самісінько так поступали і наші земляки — україно́філи.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер власне майже вымерли в більше передових сторонах Европи, зоставивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, по при новому порівняючому методі (антропологічному і історичному) дошукуєть ся все таки біологічних і історичних відмін між національностями. В політичному-ж житю старий націоналізм в кінець розбила Бісмаркова німецка імперія (без 9,000,000 австрійских Німців, не кажучи вже про швейцарских, котрих в ту національну державу і пряником не заманиш, та за те з насильним прилученєм Альзатців, з насильною германізацією шлезвигских Датчан, лорренских Французів і познаньских Поляків) і поява інтернаціонального робітницкого руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в заходній Европі висунулись на перший плян тенденції космополітичні або універсальні, котрі, не одрікаючи краєвих і національних відмін між людскими групами, признають, що головні, основні цілі громадскої праці однакові в усіх, по крайній мірі европейских народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одсталіщих народів Европи, або ліпше серед більше одсталих шарів іх інтелігенціі. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росіі славянофільство і украінофільство. Ті люде, котрих д. Вартовий зве „свідомими Украінцями“, котрих в попередних Листах звав „національно-народовцями“ і т. и., мусять бути любісінько названі украінофілами, коли тілько д. Вартовий вірно виложив іх погляди, коли вони дійсно вважають напр. дд. Нечуя, Коніского і т. п. за своіх літературних представителів, — бо тоді вийде, що й вони опирають суть своіх тенденцій головно, чи переважно на суті або духу національности украінскоі, відповідно тому, як вони там єі розуміють. Такі люде можуть бути поступовцями, чи реакціонерами, як були в свій час тими, чи другими ріжні германофіли, кельтофіли, славянофіли (нагадаю, що колись славянофілами були по своєму а) Погодін, б) Хомяков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакунін). Але все-ж таки основа, вихідна точка іх тенденцій буде стара: націоналістична, та сама, яка була в свій час у ріжних других — філів.

Отже украінскі радикали єсть у нас початок нового европейского напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного ітд., початок людей, котрі звуть себе не украінофілами, а людьми, чи Европейцями украінскоі націі. Люде се напрямку рішуче поступового, — але поряд з ними можуть бути і люде напрямку поміркованого, консерватив-

Digitized by Google

ного, або й реакційного (чому початок бачимо в галицких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на грунт не націоналістичний, а загально-европейский. Я не возьму на себе сміливости казати, що космополітизм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, — я тілько вказую на те, що він появив ся і серед наших земляків, чим він одріжняєть ся від старого націоналізму, як би сей остатний не звавсь: чи „україноφільством", чи „свідомим українством", чи „національно-народовством", чи иншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітизм, треба ясно розуміти его вихідні точки, також само як і вихідні точки націоналізму.

Ми позволяємо собі сказати, що д. Вартовий своїм поділом Українців на україноφілів і свідомих Українців і т. п. веде до затемнювання справи, а не до вияснювання.

Прінціпіяльно, — то-б то і раціонально, — українска інтелігенція тепер може ділитись не на 1) україноφілів і 2) свідомих Українців і т. п., — а на: 1) українских націоналістів і 2) українских гуманістів і т. п. Між такими тілько групами можливий і прінціпіяльний спор, при котрому треба памятати, що обидві групи однаково свідомі Українці, а тілько мають не однакові вихідні точки, наукові основи, своїх тенденцій. Звісно, сей теорітичний спор може і мусів би не перешкаджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадскій праці. Поки що инших українских універсалі-

Digitized by Google

стів, окрім рішучих демократів і поступовців, инакше радикалів, — нема. Нехай же виявить ся рішуча і відповідна група українских націоналістів, відділившись від своіх приятелів і авторітетів, ретроградствующих, або крутійствующих.

Софія, 26. Дец. 1893.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

Digitized by Google

Digitized by Google

Помилки:

			надруковано	повинно бути
ст.	8,	5 рядок знизу	1767	1764
„	21,	12 „ зверху	1834	1824
„	21,	17 „ „	pronunciamento	pronunciamiento
„	32,	16 „ знизу	відбивались	відбувались
„	35,	9 „ „	сказали	сказала
„	36,	5 „ зверху	а й	а також і
„	43,	16 „ „	Олексей	Олексій
„	44,	17 „ „	сценерій	спенарій
„	46,	1 „ „	(лі) тература	(лі)тературу
„	51,	10 „ „	перед проща	пропущ. та
„	54,	16 „ „	після Проб	пропущ.: творити ще вищу літературу українську моі ради
„	59,	11 р. знизу	після збирачі	пропущ. як
„	66,	4 „ зверху	Те	Про те
„	72,	8 „ „	мене	него
„	104,	1 „ знизу	видане	видання
„	107,	14 „ „	поема	праця
„	111,	13 „ звер.	безсторонних	безспорних
„	116,	1 „ знизу	освітно	освітою
„	122,	6 „ зверху	здобуде	не здобуде
„	126,	4 „ знизу	намірів	замірів
„	122,	5 „ зверху	намірами	замірами
„	130,	8 „ знизу	найліпше	найбільше
„	140,	2 „ зверху	селян	серед селян
„	181,	19 „ „	нитка	нотка
„	182,	11 „ „	основно-культурних	[оснівно-культурних
„	186,	7 „ знизу	писателів	в писателів
„	189,	8 „ „	загально	загальна:

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

SK Praha
Rh 20610
h